

AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Serdar BOZKURT

XIX. YÜZYIL BATI SEYAHATNAMELERİNDE VAN SANCAĞI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ

Doç. Dr. Yakup KARATAŞ

AĞRI-2019

TEZ ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “XIX. Yüzyıl Batı Seyahatnamelerinde Van Sancağı” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

Δ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

19.12.2019

Serdar BOZKURT

İÇİNDEKİLER

TEZ ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI	II
ÖZET.....	VII
ABSTRACT	VIII
KISALTMALAR	IX
ÖN SÖZ.....	XI
ARAŞTIRMANIN MAHİYETİ VE KAYNAKLAR.....	XII
I. Tezin Amacı.....	XII
II. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı	XII
III. Araştırmanın Yöntemi.....	XIII
IV. Kaynakların Takdimi	XIII
GİRİŞ	24
A. Seyahatnamelere Genel Bir Bakış.....	24
B. Batılıların Osmanlı Ülkesine Olan İlgileri ve XIX. Yüzyıl Seyahatleri.....	25
C. Tarih Boyunca Van	27
1. Van İsminin Menşei	27
2. Van'ın Tarihçesi.....	27

BİRİNCİ BÖLÜM

SEYAHATNAMELERE GÖRE VAN'IN COĞRAFI YAPISI

1.1. Coğrafi Konum	36
1.2. Van Sancağı'nın Yüzölçümü	36
1.3. Dağlar.....	36
1.3.1. Süphan Dağı.....	37
1.3.2. Erek Dağı	37
1.4. İklim	38
1.5. Göller	39
1.5.1. Van Gölü	39
1.5.2. Erçek Gölü	40
1.5.3. Keşiş Gölü.....	40
1.5.4. Akgöl.....	41
1.5.5. Dilgöl ve Aygır Gölü	41

1.6. Akarsular	41
1.6.1. Memedik Çayı.....	41
1.6.2. Bend-i Mahi Çayı.....	42
1.6.3. Şahmiram Suyu	42
1.6.4. Hoşap-Engil Çayı.....	43

İKİNCİ BÖLÜM

SEYAHATNAMELERE GÖRE VAN'IN İDARİ YAPISI

2.1. Van'ın İdari Statüsü	44
2.2. Van Paşalığı'nın İdaresi	44
2.1.1. Han Mahmud.....	45
2.3. Tanzimat'ın Tatbikinden Sonra Van'ın İdaresi.....	46
2.4. Askeri Teşkilat	50

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SEYAHATNAMELERE GÖRE

VAN'DA SOSYAL VE KÜLTÜREL YAŞAM

3.1. Şehrin Yapısı.....	51
3.2. Van Evlerinin Yapısı.....	53
3.3. Van Sancağı'nın Nüfusu	54
3.3.1. Van Şehri (Sancak Merkezi)'nin Nüfusu	55
3.4. Etnik Durum.....	57
3.4.1. Türkler.....	57
3.4.2. Kürtler	58
3.4.3. Ermeniler.....	60
3.4.4. Yezidiler.....	62
3.4.5. Nasturiler.....	64
3.4.6. Yahudiler.....	64
3.4.7. Çerkezler	65
3.5. Van'da Gündelik Yaşam.....	65
3.6. Sağlık Koşulları ve Salgın Hastalıklar	66
3.7. Van'da Eğitim-Öğretim	68

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SEYAHATNAMELERE GÖRE VAN'IN EKONOMİK YAPISI

4.1. Van'ın Ekonomik Yapısını Şekillendiren Faktörler	71
4.2. Tarımsal Faaliyetler	71
4.2.1. Tahıl Üretimi	72
4.2.2. Meyvecilik	73
4.2.3. Bostancılık	73
4.3. Hayvancılık	74
4.3.1. Balıkçılık	75
4.4. Endüstriyel Faaliyetler	75
4.5. Ticaret	77
4.6. Taşımacılık	78
4.6.1. Kara Taşımacılığı	78
4.6.2. Göl Taşımacılığı	79

BEŞİNCİ BÖLÜM

SEYAHATNAMELERE GÖRE VAN'IN TARİHİ YAPILARI

5.1. Kaleler	81
5.1.1. Van Kalesi	81
5.1.2. Toprakkale	82
5.1.3. Hansal Kale (Anzaf Kalesi)	83
5.1.4. Vastan (Hişet) Kalesi	83
5.1.5. Erciş Kalesi	84
5.1.6. Mahmudiye-Hoşap Kalesi	84
5.1.7. Pasvakh Kalesi	84
5.2. Camiler	85
5.3.1. Hüsrev Paşa Cami	86
5.3.2. Ulu Cami	87
5.4. Kiliseler ve Manastırlar	87
5.4.1. Surb Paulos ve Petros Kilisesi (Çifte Kilise)	87
5.4.2. Akdamar Kilisesi ve Manastırı	88
5.4.3. Yedi Kilise Manastırı	88

5.4.4. Ktutz-Çarpanak Manastırı.....	90
SONUÇ	91
BİBLİYOGRAFYA	93
EKLER	102
ÖZGEÇMİŞ	120

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

XIX. YÜZYIL BATI SEYAHATNAMELERİNDE VAN SANCAĞI

Serdar BOZKURT

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Yakup KARATAŞ

2019, sayfa: 97+XXIII

Van şehri, Osmanlı İmparatorluğu'nun taşradaki önemli merkezlerinden biriydi. XIX. yüzyılda Van şehrini birçok Batılı seyyah ziyaret etmiştir. Bu çalışma Van'ın şehir tarihine katkı sağlamak amacıyla XIX. yüzyıl Batı seyahatnamelerinden yararlanılarak hazırlanmıştır. Çalışmada seyahatnamelerin yanı sıra XIX. yüzyıl Van tarihi üzerine yapılmış araştırmalardan istifade edilmiştir.

Bu çalışma beş bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde Van'ın coğrafi yapısı anlatılmaktadır. İkinci bölümde Van'ın idari yapısı ele alınmıştır. Üçüncü bölümde Van'da sosyal ve kültürel yaşam anlatılmaktadır. Dördüncü bölümde Van'ın ekonomik yapısı yer almaktadır. Beşinci bölümde ise Van'ın tarihi yapılarından bahsedilmektedir.

Neticede seyahatnamelerde yer alan bilgiler diğer araştırmalarla karşılaştırılarak çoğunlukla tutarlı sonuçlar elde edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Van Sancağı, Batılı Seyyahlar, Seyahatnameler, Sosyal ve Ekonomik Yapı.

ABSTRACT
MASTER’S THESIS
SANJAK OF VAN IN THE WESTERN TRAVEL BOOKS OF 19TH
CENTURY

Serdar BOZKURT

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Yakup KARATAŞ

2019, page: 97+XXIII

The city of Van was one of the important centers of the Ottoman Empire in the province. Many Western travellers visited city of Van in the 19th century. This work is prepared by benefiting by western travel books of 19th century to contribute to the city history of Van. In the work is benefited in addition to travel books by made Studies of 19th century history of Van.

This work consist of five chapters. In the first chapter are given the geographical structure of Van. In the second chapter are given the administrative structure of Van. In the third chapter are given social and cultural life in Van. In the fourth chapter are given economic structure of Van. In the fifth chapter are given historic works of Van.

As a result, is achieved mostly consistent results compared the data contained in the travel books with other studies.

Key words: Ottoman Empire, Sanjak of Van, Western Travellers, Travel Books, Social and Economic Structure.

KISALTMALAR

Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
SDAO	: Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa Sayısı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo-3.1. Van Sancağı'ndaki Öğrencilerin Topluluklara ve Cinsiyetlere Göre Dağılımı	69
Tablo-3.2. Van Şehrindeki Ermeni Okullarının İsimleri, Öğrenci Sayıları ve Mevkileri	70

ÖN SÖZ

1548 yılında Osmanlılar tarafından fethedildikten sonra bir beylerbeylik merkezi yapılan Van, 1830'lu yıllara kadar bu vasfını korumuştur. Van, XIX. yüzyılda idari alanda yapılan reformlar neticesinde birçok kez statü değişikliği geçirmiş olmasına karşılık Osmanlı Devleti'nin taşradaki önemli bir merkezlerinden biri olma özelliğini yitirmemiştir. Yine XIX. yüzyılda Osmanlı ülkesine gelen Batılı seyyahların sıkça ziyaret ettiği şehirlerden biri olan Van, bu seyyahlar tarafından başta coğrafi özellikleri olmak üzere, idari, sosyal, ekonomik ve tarihi özellikleriyle bahsettikleri önemli bir yer olmuştur.

Son dönemlerde seyahatnamelerden istifade edilerek hazırlanan çalışmalarda bir artış görülmektedir. Batı seyahatnamelerinden istifade edilerek hazırlanan bu çalışma beş bölümden oluşmaktadır. Araştırmanın kapsamını oluşturan Van Sancağı; birinci bölümde coğrafi yapısı, ikinci bölümde idari yapısı, üçüncü bölümde sosyal ve kültürel yaşamı, dördüncü bölümde ekonomik yapısı ve son olarak beşinci bölümde tarihi yapılarıyla ele alınmaktadır.

Bu çalışmayı büyük bir itina ile inceleyip, çalışmanın son şeklini almasında başta danışman hocam Doç. Dr. Yakup KARATAŞ'a, görüşleri ve önerileriyle çalışmaya önemli katkılarda bulunan Dr. Öğr. Üyesi Fehminaz ÇABUK'a ve Dr. Öğr. Üyesi Tarık Ziya ARVAS'a teşekkürü borç bilirim. Ayrıca tarihi yapıların günümüzdeki isimlerini tespit etmemde büyük desteğini gördüğüm Sinan KILIÇ'a ve yine tarihi yapılarla ilgili doküman temininde yardımcı olan Mesut GÜL'e teşekkürlerimi sunarım.

Serdar BOZKURT

Ağrı-2019

ARAŞTIRMANIN MAHİYETİ VE KAYNAKLAR

I. Tezin Amacı

Osmanlı Devleti'nin genel yapısının daha iyi bir şekilde ortaya konulabilmesi için şehir tarihlerine dair yapılan araştırmaların önemli bir yeri vardır. Son dönemlerde muhtelif kaynaklardan istifade edilerek hazırlanan şehir tarihi araştırmalarında bir artışın olması, Osmanlı tarihini daha iyi kavrayabilmek açısından oldukça önemlidir. Seyahatnameler, şehir tarihleri açısından önemli kaynaklardan biridir. Özellikle XIX. yüzyılda Anadolu'ya gelen seyyahlar bu coğrafi bölgede yer alan şehirlerin coğrafi, idari, sosyal, kültürel ve ekonomik özellikleri hakkında bilgiler vermektedirler. Bu çalışmanın amacı yararlanılan seyahatnamelerdeki bilgileri diğer kaynaklarla destekleyerek Van'ın şehir tarihine katkıda bulunmaktır.

II. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı

XIX. yüzyılda Van'ı ziyaret etmiş olan Batılı seyyahların, Van Sancağı'nın genel yapısı hakkında vermiş oldukları bilgiler çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Araştırmanın kapsamını, Van Sancağı'nın XIX. yüzyıldaki genel durumu oluşturmaktadır. Bu kapsamda Van Sancağı; coğrafi, idari, sosyal, kültürel, ekonomik yapıları ve tarihi yapıtlarıyla ele alınmaktadır. Seyahatnameler, şehir tarihleri açısından önemli kaynaklardan biridir. Özellikle XIX. yüzyılda Anadolu'ya gelen Batılı seyyahlar bu coğrafyada yer alan şehirlerin coğrafi, idari, sosyal, ekonomik ve tarihi özellikleri hakkında gördüklerini ve duyduklarını eserlerinde anlatmışlardır.

Konu olarak sancak idari biriminin seçilmiş olması, eyalete göre daha belirgin bir durum arz etmesindendir. XIX. yüzyılda meydana gelen idari değişikliklere rağmen Van'ın sancak olabilme özelliğini korumuş olması, konunun mahiyetinin tespitinde en önemli nedeni teşkil etmiştir. Ayrıca Van Sancağı'nın idari bir merkez olması nedeniyle paşaların ikamet yerini oluşturması yine konunun tespitinde önemli bir yere sahiptir.

Bu alanda daha önce hazırlanmış bir doktora tezi bulunmaktadır. Adı “XIX. Yüzyıl Fransız Seyyahlarına Göre Van” olan bu tez çalışması, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde İsmail Mangaltepe tarafından hazırlanmış ve

2005 yılında onaylanmıştır. Adından da anlaşılacağı üzere Mangaltepe'nin doktora tezi çoğunlukla Fransız seyyahlarının eserlerine dayanmaktadır.¹ Mangaltepe seyyahların izlenimlerini 4 bölümde ele almıştır. Buna göre birinci bölümde coğrafi yapı, ikinci bölümde Van Vilayeti ve kazaları, üçüncü bölümde etnik ve dini yapı ile Şark ve Ermeni meselesi, dördüncü bölümde ise mimari eserler Mangaltepe'nin çalışmasında yer almaktadır.

Bu tez çalışmasında ise daha çok İngiliz ve Amerikalı seyyahların eserleri kullanılmış, kısmen de birkaç Fransız seyyahın eserinden istifade edilmiştir. Çalışmanın kapsamı Van Sancağı olmasına karşılık, XIX. yüzyılda Van'ın bazen eyalet ve vilayet merkezi olması hasebiyle bazen Van Vilayeti'ne ait verilere de yer verilmiştir.

III. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmanın başlangıç aşamasında kaynak taraması yapılarak, XIX. yüzyılda Van'ı ziyaret eden seyyahlar tespit edilmeye çalışıldı. Araştırma evreni oluşturularak, örneklem alınacak seyyahlar belirlendi. Seyahatnamelerin çoğu yabancı dilde olduğundan Van ile ilgili bilgileri ihtiva eden kısımların çevirisi yapılarak, seyahatnamelerdeki ham olan bu veriler işlenmeye hazır hale getirildi. Ardından yazıya aktarılan bu veriler, diğer araştırma kaynaklarıyla desteklendi. Bu bağlamda başta dönemin devlet salnamelerinden istifade edilmiştir. Bunun yanı sıra Musa Çadircı'nın *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*; Tevfik Güran'ın 19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar; Mehmet Demirtaş ile Oktay Subaşı'nın beraber hazırlamış oldukları *Osmanlıdan Cumhuriyete Van Gölü Denizcilik Tarihi*; Tarık Ziya Arvas'ın *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Van Vilayeti* isimli çalışmalarından istifade edilmiştir.

IV. Kaynakların Takdimi

Araştırmaya kaynaklık eden seyyahlar ve araştırmada kullanılan seyahatnameleri kısaca tanıtmak, araştırmanın ehemmiyeti açısından oldukça yararlı olacaktır. Araştırmada istifade edilen seyyahlar ve eserleri şunlardır:

¹ İsmail Mangaltepe, *XIX. Yüzyıl Fransız Seyyahlarına Göre Van*, Basılmamış Doktora Tezi, T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005.

Pierre Amédée JAUBERT

Provence-Gillevoisin’de doğmuş, Paris’teki Ecole Speciale des Langues Orientales Vivantes’ta Türkçe, Arapça ve Farsça öğrenmiştir. 1798’de Napolyon’un ordusunda Mısır’a gitmiş ve resmi müzakerelerde tercümanlık yapmıştır. 1801’den itibaren mezun olduğu okulda Türkçe okutmaya başlamış, 1804’te İstanbul’a gelmiştir. Jaubert, 1805 yılında tüccar kılığında ajan olarak İran’a gönderilmiştir.² Jaubert’in bu seyahati diplomatik açıdan oldukça kritik bir dönemde gerçekleşmiştir. Zira bu dönemde İran ile Fransa karşılıklı çıkarlarını için dostluklar kurma eğilimindeydiler.³

Jaubert’in, 1805-1806 yıllarında gerçekleştirdiği seyahatlerine dair yazılarının yer aldığı kitabı, “*Voyage en Arménie et en Perse Fait dans Les Années 1805 et 1806*” adıyla basılmıştır.⁴ Jaubert, seyahatnamesinde etnik unsurlar, Van şehrinin yapısı, Kürtlerin çoğunlukla yaşadığı bölgeler hakkında bilgiler vermektedir.

Justin SHEIL

Çalışma esnasındaki güçlüklerden biri de seyyahlar hakkında bilgi edinmek oldu. Zira seyahat notlarının yer aldığı makalede adı hatalı olarak “J. Shiel” olarak geçen kişinin aslında Justin Sheil olduğu tarafımızdan tespit edildi.⁵ Justin Sheil, 2 Aralık 1803’te Waterford yakınındaki Bellevue House’da doğmuştur. Stonyhurst’de öğrenim görmüş, bir Doğu Hindistan harp okulu öğrenci gemisine aday gösterilmiştir. Sheil, 16 Şubat 1836’da İran’daki İngiliz Elçiliği’ne sekreter olarak atanmış ve 1844’te şahın sarayında diplomat ve orta elçi olarak John McNeill’in

² Semavi Eyice, “JAUBERT, Pierre Amedee”, *DİA*, C. 23, TDV Yayınları, İstanbul, 2001, s. 576-578.

³ Yakup Karataş, “Pierre Amédée Jaubert’in Seyahatnamesinde Bayezid”, *Geçmişten Günümüze Seyahat Edebiyatı*, Elginkan Vakfı 4. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kurultayı Bildirileri 24-25-26 Nisan 2019, İstanbul, 2019, s. 510.

⁴ P. Amédée Jaubert, *Voyage en Arménie et en Perse Fait dans les Années 1805 et 1806*, Chez Pélicier, Paris, 1821.

⁵ Gezginin adı seyahat notlarının yer aldığı makalede ve aynı makalede yer alan haritada “J. Shiel” olarak geçmektedir. Fakat isminin doğru yazılışı “Justin Sheil” şeklindedir. Bu durum muhtemelen derginin editöründen kaynaklanmaktadır. Bu nedenle editör gezginin adını tam yazmak yerine sadece baş harfini koymuş, soyadında ise “e” ile “i” harflerinin yerini karıştırmıştır. Bu tez çalışmasında ise metin içlerinde “Sheil” kullanılmış, dipnotlarda ve kaynakçada ise makaledeki şekli dikkate alınmıştır.

yerine geçmiştir. 1854'te emekli oluncaya kadar bu görevini sürdürmüştür. 18 Nisan 1871'de Londra'da ölmüştür.⁶

15 Temmuz 1836 tarihinde Tebriz'den ayrılarak seyahatine başlayan Justin Sheil, 20 Ağustos 1836'da Süleymaniye'de seyahatini tamamlayarak Tebriz'e dönmek üzere hareket etmiştir. Seyahatine dair notları "*Notes on a Journey from Tabriz, through Kurdistan, via Van, Bitlis, Se'ert and Erbil, to Suleimaniyeh, in July and August, 1836*" başlığı ile 47 sayfalık bir makale halinde yayımlanmıştır. Sheil, geçtiği yerlerin coğrafi yapıları, gündelik yaşamları ve idari durumları hakkında önemli bilgiler vermiştir.⁷

Richard WILBRAHAM

1811-1900 yılları arasında yaşamış olan Richard Wilbraham, 1837 yılında İran ordusuna bağlı bir İngiliz yüzbaşı olarak görev yapmaktayken, Hazar Denizi ve Karadeniz arasında kalan ülkelere kapsamlı seyahatlerde bulunmuştur.⁸

Wilbraham'ın seyahatine dair notlarının yer aldığı "*Travels in the Trans-Caucasian Provinces of Russia, and along the Southern Shore of the Lakes of Van and Urumiah, in the Autumn and Winter of 1837*" isimli kitabı 1839'da basılmıştır.⁹ Wilbraham seyahatnamesinin Van ile ilgili olan kısmında dönemin siyasi durumu, tarihi yapılar, coğrafi yapı ve etnik unsurlar hakkında bilgiler vermektedir.

James BRANT

1834 yılında Trabzon'da İngiliz Konsolosluğu'nda konsolos yardımcısı olarak görev yapan James Brant, Nisan 1836'da rütbesi yükseltilecek Erzurum'a konsolos olarak atanmıştır.¹⁰

⁶ Sidney Lee (Ed.), *Dictionary of National Biography*, Vol. L II, Smith, Elder, & Co., London, 1897, s. 16-17.

⁷ J. Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz, through Kurdistan, via Van, Bitlis, Se'ert and Erbil, to Suleimaniyeh, in July and August, 1836", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 8., ss. 54-101, 1838.

⁸ Anthony Cross, *In the Lands of the Romanovs an Annotated Bibliography of First-hand English-language Accounts of the Russian Empire (1613-1917)*, Open Book Publishers, 2014, s. 164.

⁹ Captain Richard Wilbraham, *Travels in the Trans-Caucasian Provinces of Russia, and Along the Southern Shore of the Lakes of Van and Urumiah, in the Autumn and Winter of 1837*, John Murray, London, 1839.

¹⁰ Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları [1580-1900]*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 53, 56.

James Brant, Erzurum’da İngiliz Konsolosu olarak görev yaptığı sırada, 1838 yılında Kürtlerin çoğunlukla yaşadığı bölgelere seyahat düzenlemiştir. Brant’ın bu seyahati sırasında kaydettiği notları, “*Notes of a Journey through a Part of Kurdistan, in the summer of 1838*” başlığı ile 93 sayfalık bir makale halinde 1840’ta yayımlanmıştır.¹¹ Brant, gezdiği yerlerin coğrafi özelliklerinin yanı sıra ziyaret ettiği şehir merkezlerinin idari, sosyal, ekonomik ve kültürel durumları hakkında bilgiler vermektedir.

Horatio SOUTHGATE

Piskopos olan Horatio Southgate, 5 Temmuz 1812’de Portland’da doğdu. 1832’de Bowdoin’de mezun olduktan sonra, Andover Theological Seminary’e papazlığa giriş için gitti.¹²

Southgate’in seyahatlerine dair yazılarının yer aldığı kitabı “*Narrative of a Tour through Armenia, Kurdistan, Persia, and Mesopotamia*” ismiyle 2 cilt halinde, 1840’ta basılmıştır.¹³ Southgate, seyahatnamesinde Müslümanların ve Hristiyanların genel durumu ile ilgili gözlemlerini aktarmaktadır. Southgate, seyahatnamesinin Van ile ilgili bölümünde şehrin fiziki yapısı, etnik unsurlar ve yönetim hakkında bilgiler vermektedir.

Félix Marie Charles TEXIER

1802’de Versailles’da doğan Charles Texier, 1871’de Paris’te yaşamını yitirmiştir. Paris Güzel Sanatlar Yüksek Okulunda okumuştur. Fransız Bilimler Akademisi ile Paris Arkeoloji Enstitüsü üyeliklerinde bulunmuştur. Bayındırlık İşleri Müfettişliği görevinde bulunduğu sırada Fransız Hükümeti tarafından Anadolu’ya gönderilmiştir. Anadolu’ya birincisi 1833 yılında diğeri ise 1843’te olmak üzere iki

¹¹ James Brant, “Notes of a Journey through a Part of Kurdistan, in the Summer of 1838”, *Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 10, 1840, ss. 341-434.

¹² James Grant Wilson-John Fiske (Ed.), *Appletons’ Cyclopædia of American Biography*, Volume V, New York, 1888, s. 613-614.

¹³ Horatio Southgate, *Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia, and Mesopotamia*, Vol. I-II, London, 1840.

seyahat düzenlemiştir. Bu seyahatleri esnasında Anadolu'nun büyük kısmını gezmiş, kazılar ve araştırmalar yapmıştır.¹⁴

Texier'in araştırmaya kaynaklık eden seyahatnamesi *Description de l'Arménie, la Perse et la Mésopotamie* adıyla basılmıştır. Van ile bilgileri ihtiva eden kitap seyahatnamenin ikinci cildidir.¹⁵ Kitap 234 sayfadan oluşmaktadır. Texier, Van'ın coğrafi yapısının yanı sıra şehrin nüfusu, sosyal yaşam hakkında bilgi vermektedir.

Asahel GRANT

Asahel Grant, 1807'de Amerika Birleşik Devletleri'nde New York'ta doğmuştur. Misyoner bir hekim olarak 1834'ten itibaren kadim Asur ve Kürtlerin çoğunlukla yaşadığı bölgelere seyahat düzenlemiştir. 24 Nisan 1844'te Musul'u etkisi altına alan tifüs salgınında hayatını kaybetmiştir.¹⁶

Grant'ın araştırmaya kaynaklık eden, “*The Nestorians; or, The Lost Tribes*” isimli 338 sayfadan oluşan kitabı, 1841 yılında Londra'da basılmıştır. Kitap, 3 kısımdan meydana gelmektedir. Birinci kısımda 9 bölüm bulunmaktadır. Seyyah, bu kısımda yolculukları sırasında ziyaret ettiği Anadolu'nun güneyi ve doğusundaki yerlere dair kısa bilgiler verirken, daha çok gözlemlediği etnik unsurlarla ilgili izlenimlerini aktarmaktadır. İkinci kısım ise 11 bölümden oluşmaktadır. Müellif bu kısımda genellikle Nasturilerin kökeni ve gelenekleri hakkında bilgi verir. Kitabın üçüncü kısmında ise bazı efsaneler yer almaktadır. Kitapta ayrıca ekler kısmı bulunmaktadır. Ekler kısmında Yezidilerin kökenine dair bazı görüşlerin yanı sıra Yahudiler ile ilgili bilgiler yer almaktadır.¹⁷

¹⁴ Charles Texier, *Küçük Asya ve Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, (Çev. Ali Suat), C. 1, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara, 2002, s. xi.

¹⁵ Charles Texier, *Description de l'Arménie, la Perse et la Mésopotamie*, Deuxieme Partie, Paris, 1852.

¹⁶ Asahel Grant, *Nasturiler ya da Kayıp Kabileler*, Avesta Basın Yayın, İstanbul, 2015, s. 4.

¹⁷ Asahel Grant, *The Nestorians; or, the Lost Tribes*, John Murray, London, 1841.

Austen Henry LAYARD

İngiliz asıllı yazar, diplomat olan Austen Henry Layard, 5 Mart 1817’de Paris’te doğmuştur.¹⁸ 1839 yılında Layard, Doğu’daki seyahatlerine başlamıştır. 1839’da başta İstanbul olmak üzere birçok Anadolu şehrini gezmiştir. 1842-1844 Britanya adına bilgi toplamak amacıyla Balkanları dolaşmıştır. 1845-1847 ve 1849-1851 yılları arasında Ninova’da (Asur) arkeolojik kazılar gerçekleştirmiştir.¹⁹

Layard’ın araştırmaya kaynaklık eden eseri *Discoveries Among the Ruins of Nineveh and Babylon* adıyla 1853’te basılmıştır.²⁰ Kitap 686 sayfadan oluşmakta ve 26 bölümü ihtiva etmektedir. Seyahatnamede Van ile ilgili bilgiler 18. bölümde verilmektedir. Layard, bu bölümde Van’ın yönetim durumu, şehrin yapısı ve tarihi yapılar hakkında bilgiler vermektedir.

Frederick WALPOLE

18 Eylül 1822’de doğan Frederick Walpole, William Augustus Fawkener’in en büyük kızı Mary ile Orford Kontu Horatio Walpole’in üçüncü oğludur.²¹

Walpole, 1850-51 yıllarında gerçekleştirdiği seyahatleriyle ilgili izlenimlerini *The Ansayrii, (or Assassins) with Travels in the Further East, in 1850-51* isimli kitabıyla yayımlamıştır.²² Walpole Van şehrindeki yapıların yanı sıra özellikle de göl hakkında bilgi vermektedir.

Frederick MILLINGEN (Osman Bey)

Frederick Millingen, “*Kıbrıslı Osmani Bey*” adını kullanarak Osmanlı Devleti’yle ilgili birçok kitap yazmıştır.²³ Millingen’in seyahat yazılarının yer aldığı

¹⁸ *The Encyclopædia Britannica a Dictionary of Arts, Sciences, Literature and General Information*, Volume XVI, s. 312.

¹⁹ Kaya Bayraktar, “Arkeolog, Bankacı, Casus, Sefir: Austen Henry Layard ve Osmanlı Coğrafyası”, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 12, Sayı 1, 2011, s. 282.

²⁰ Austen H. Layard, *Discoveries Among the Ruins of Nineveh and Babylon*, G. P. Putnam and Co., New York, 1853.

²¹ William R. O’Byrne, *A Naval Biographical Dictionary: Comprising the Life and Services of Every Living Officer in Her Majesty’s Navy, from the Rank of Admiral of the Fleet to that of Lieutenant, Inclusive*, John Murray, London, 1849, s. 1244.

²² F. Walpole, *The Ansayrii, (or Assassins) with Travels in the Further East, in 1850-51*, Vol. II, London, 1851.

²³ Taner Timur, *Yakın Osmanlı Tarihinde Aykırı Çehreler*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2006, s. 55.

kitabı, *Wild Life Among The Koords* adıyla basılmıştır.²⁴ Millingen'in bu eserinin Türkçe çevirisi 1998'de *Kürtler Arasında Doğal Yaşam* adıyla basılmıştır.²⁵ Kitabın Türkçe baskısında bazı terminolojik hatalar yapılmıştır. Örneğin Eyalet yerine İl kavramının kullanılması gibi. Bunun yanı sıra bazı çeviri hatalarının da olduğunu görülmektedir. Bunlara çalışmanın ilerleyen bölümlerinde değinilecektir. Bu nedenle hem Orijinal kitap hem de Türkçe çeviri birlikte kullanılmıştır.

Millingen, seyahatlerinin çoğunu Van ve çevresinde gerçekleştirmiştir. Bu yönüyle Van tarihi açısından oldukça önemli bir kaynaktır. Millingen'in, bu coğrafyadaki toplumlar hakkında detaylı bilgiler vermesi nedeniyle eseri aynı zamanda önemli bir sosyolojik inceleme özelliği taşımaktadır.

Millingen'in "*Wild Life Among The Koords*" isimli seyahatnamesi, 15 bölümden oluşmaktadır. Millingen, Van ve çevresi hakkında asıl izlenimlerini, 5. bölümden itibaren vermeye başlar. Seyyahın anlattığı konuların başında geçtiği yerlere ait coğrafi özellikler, sosyal yaşam, idari durum, ekonomik yapı ve mimariyle ilgili bilgiler gelmektedir. Millingen'in seyahatnamesinin çoğunluğunun Van ve çevresine ait bilgiler içermesi, kitabı Van tarihi açısından daha önemli kılmaktadır.

Edward Lewes CUTTS

Antika meraklısı olan Edward Lewes Cutts, 2 Mart 1824'te Sheffield'de doğmuştur. Cutts, 1876 yılında Canterbury ve York şehirlerinin başpiskoposları tarafından Doğu'yu ziyaret etmek ve Suriye ile Keldani kiliselerinin durumunu araştırmak için seçilmiştir. Ardından aynı sene seyahatlerine başlamıştır. Cutts, 2 Eylül 1901'de yaşamını yitirmiştir.²⁶

Cutts'un araştırmaya kaynaklık eden *Christians Under the Crescent in Asia* isimli kitabı 1878 yılında basılmıştır.²⁷ Cutts eserinde Van ile ilgili kısımda şehrin sağlık koşulları, fiziki yapısı hakkında bilgi vermektedir.

²⁴ Major Frederick Millingen, *Wild Life Among the Koords*, Hurst and Blackett Publishers, London, 1870.

²⁵ Major Frederick Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, (Çev. Nuray Mestci), Doz Basım Yayın, İstanbul, 1998.

²⁶ *Dictionary of National Biography*, Vol. I, Second Supplement, s. 460.

²⁷ E. L. Cutts, *Christians Under the Crescent in Asia*, Society for Promoting Christian Knowledge, London, 1878.

Frederick Gustavus BURNABY

İngiliz asıllı seyyah ve asker olan Burnaby, bir papazın oğlu olarak 3 Mart 1842'de Bedford'da doğdu. Harrow ve Almanya'da öğrenim gördü. 1859'da At Muhafızları Kraliyet Alayı'na katıldı. 17 Ocak 1885'te Ebu Klea Savaşı'nda yaşamını yitirmiştir.²⁸

Frederick Burnaby, 1876-77 döneminde gerçekleştirdiği seyahatine dair yazılarını *On Horseback through Asia Minor* isimli kitabında yayımlamıştır.²⁹ Burnaby, seyahatnamesinin Van ile ilgili kısmında şehrin yapısı, nüfusu, sağlık koşulları ve tarihi yapılar hakkında bilgi vermiştir.

Henry Fanshawe TOZER

1829-1916 yıllarında yaşamış olan Henry Fanshawe Tozer, Yunanistan'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nda sıkça seyahat etmiş bir İngiliz yazar, öğretmen ve seyyahdır. İngiliz Akademisi Üyesi olan Tozer, aynı zamanda Yunanistan Tarih Derneği'nin üyesiydi.³⁰

1879'da Van'ı ziyaret eden Tozer seyahatlerine dair izlenimlerini *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor* isimli kitabında toplamıştır. 1881'de Londra'da basılan bu seyahatname 470 sayfadan oluşmaktadır. Tozer bu eserin Van ile ilgili bölümünde şehrin fiziki yapısı, idari durumu, antik kalıntıları, toplum yapısı hakkında bilgiler vermektedir.³¹

Paul MÜLLER-SIMONIS

Simonis 9 Temmuz 1862'de Fransa'da doğmuş, 24 Eylül 1930'da ölmüştür.³² Simonis'in araştırmaya kaynaklık eden *Du Caucase au Golfe Persique a Travers*

²⁸ *The Encyclopædia Britannica a Dictionary of Arts, Sciences, Literature and General Information*, Eleventh Edition, Vol. IV, Cambridge, England: at the University Press, 1910, s. 848.

²⁹ Captain Fred Burnaby, *On Horseback through Asia Minor*, Vol. II, London, 1877.

³⁰ http://www.albanianhistory.net/1865_Tozer/index.html (E.T. 21.11.2019)

³¹ Henry Fanshawe Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, Longmans Green and Co., London, 1881.

³² <https://gw.geneanet.org/ablondet?lang=en&n=muller+simonis&oc=0&p=george+henri+Paul> (E.T. 15.11.2019)

l'Arménie le Kurdistan et la Mésopotamie isimli kitabı 1892'de yayımlanmıştır.³³ Simonis, eserinin Van ile ilgili bölümünde şehrin yapısı ve tarihsel kalıntıları hakkında bilgiler vermiştir.

Isabella Lucy BIRD (Mrs. BISHOP)

İngiliz asıllı bir seyyah ve yazar olan Isabella Bird, din adamı Edward Bird'ün kızı olarak, 15 Ekim 1832'de Yorkshire'da doğdu. Seyahat etmeye 22 yaşındayken başlayan yazarın ilk kitabı, *The Englishwoman in America* (1856) ismini taşımaktadır. Yazarın bu kitabı, sağlığı için Kanada'ya yaptığı bir ziyaret esnasındaki yazışmalarından meydana gelmektedir. Seyyah, başta Kayalık Dağları olmak üzere Güney Pasifik'i, Avustralya'yı ve Yeni Zelanda'yı ziyaret etmiştir. Ancak asıl ününü, Asya'daki kapsamlı seyahat kayıtlarıyla yapmıştır: *Unbeaten Tracks in Japan* (2 cilt, 1880), *Journeys in Persia and Kurdistan* (2 cilt, 1891), *Among the Tibetans* (1894), *Korea and her Neighbours* (1898), *Yangtze Valley and Beyond* (1899), *Chinese Pictures* (1900). Isabella Bird, 1881'de Edinburgh'da bir hekim olan Dr. John Bishop ile evlenmiş, 5 yıl sonra 1886'da eşi yaşamını yitirmiştir. Yazar, 1892'de Kraliyet Coğrafya Topluluğu'nun ilk kadın üyesi olmuş ve 1901'de Fas'ta ve Atlas Dağları'nda bin mil kadar yolculuk etmiştir. Bird, 7 Ekim 1904'te Edinburgh'da öldü.³⁴

Isabella Bird'in bu araştırmaya kaynaklık eden “*Journeys in Persia and Kurdistan* (İran ve Kürdistan'da Seyahatler)” isimli kitabı 2 cilt halinde 1891 yılında yayımlanmıştır. Toplamda 35 yazışmadan meydana gelen kitabın birinci cildi 381, ikinci cildi 409 sayfadır.³⁵ Bird, seyahatnamesinin Van ile ilgili kısmında şehrin yapısına, öğretime ve ticarete dair izlenimlere yer vermiştir.

³³ P. Müller-Simonis, *Du Caucase au Golfe Persique a Travers l'Arménie le Kurdistan et la Mésopotamie*, Washington D. C. Université Catholique d'Amerique, 1892.

³⁴ *The Encyclopædia Britannica a Dictionary of Arts, Sciences, Literature and General Information*, Eleventh Edition, Vol. IV, s. 1.

³⁵ Isabella L. Bird (Mrs. Bishop), *Journeys in Persia and Kurdistan Including a summer in the Upper Karun Region and a Visit to the Nestorian Rayahs*, Vol. I-II, John Murray, London, 1891.

Vital Casimir CUINET

19 Aralık 1833'te Fransa'da doğan Cuinet, 6 Eylül 1896'da İstanbul'da 62 yaşındayken hayatını kaybetmiştir.³⁶ Fransız asıllı coğrafyacı ve oryantalisttir. Cuinet, Duyun-u Umumiye Meclisi İdaresi'nde genel sekreter olarak görevde bulunmuş, Osmanlı şehirlerinin sosyal, kültürel ve ekonomik alandaki envanter çalışmalarını yapmıştır.³⁷

Cuinet'in bu çalışmaya kaynaklık eden kitabı, 7 ciltlik serinin 2. cildidir. Kitapta Van Vilayeti ile ilgili bilgiler 631 ile 762 sayfalarını ihtiva etmektedir.³⁸ Düyun-u Umumiye adına çalıştığı dönemde Vital Cuinet, Anadolu'yu gezmiştir. Cuinet, gezip gördüğü yerlere ait izlenimlerini eserinde anlatmasının yanı sıra Osmanlı verilerinden büyük ölçüde yararlanmışır.

Francis Richard MAUNSELL

Francis Richard Maunsell, 14 Şubat 1861'de doğmuş ve 1936 yılında ölmüştür. Maunsell, XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. Yüzyılın başlarında Ortadoğu'da faaliyetlerde bulunmuş bir İngiliz diplomat, arkeolog, haritacı ve istihbarat ajanıydı. 1885'ten sonra Osmanlı İmparatorluğu'na ataşe olarak atanmıştır. Bu göreviyle başta Mezopotamya olmak üzere Kürtlerin çoğunlukla yaşadığı bölgelere ve İran'a seyahat etmiştir.³⁹

Maunsell, 1892 yazında Kürtlerin çoğunlukla yaşadığı bölgelerde incelemelerde bulunmuştur. Maunsell'in bu seyahatine dair notları *Kurdistan* başlığıyla 1894 yılında bir makale halinde yayımlanmıştır.⁴⁰ Maunsell, Van'ın coğrafi özelliklerinin yanı sıra bölgedeki ekonomik faaliyetler ile Kürtlerin sosyal ve dini yapısı hakkında bilgiler vermektedir.

³⁶ <https://gw.geneanet.org/marmara2?lang=en&n=cuinet&oc=0&p=vital+casimir> (E.T. 23.11.2019)

³⁷ <https://www.istanbulmuzayede.com/urun/530071/vital-cuinet-la-turq> (E.T. 20.11.2019)

³⁸ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de l'Asie-Mineure*, Tome Deuxieme, Ernest Leroux, Paris, 1891.

³⁹ <https://www.geographicus.com/P/RareMaps/maunsellfrancisrichard> (E.T. 22.11.2019)

⁴⁰ Captain F. R. Maunsell, "Kurdistan", *The Geographical Journal*, Vol. III, No: 2, 1894.

Henry Finnis Blossie LYNCH

Henry Finnis Blossie Lynch, 1862’de Londra’da doğmuştur. Kasım 1913’te zatürree nedeniyle aniden ölmüştür.⁴¹

Lynch’in gerçekleştirdiği seyahatlerine dair kitabı *Armenia Travels and Studies* adıyla 2 cilt halinde basılmıştır.⁴² Lynch, eserinin Van ile ilgili bölümünde göl hakkında genel bilgiler, şehrin genel yapısı, tarihi yapıtlar, sosyal yaşam ve ekonomik yapı ile ilgili bilgiler vermiştir.

⁴¹ <http://www.virtualani.org/accounts/lynch.htm> (E.T. 05.12.2019)

⁴² H. F. B. Lynch, *Armenia Travels and Studies*, Vol. I-II, Longmans Green and Co., London, 1901.

GİRİŞ

A. Seyahatnamelere Genel Bir Bakış

Arapça “gezmek, gezi” manasındaki *seyahat* ile Farsça “risale, mektup” anlamındaki *name* sözcüklerinin birleşiminden meydana gelen *seyahatname* “gezi mektubu, gezi yazısı” anlamlarına gelmektedir.⁴³ Seyahatnameler, yurtiçi ve yurtdışı seyahatlerine çıkan yazarların gördükleri yerler hakkında izlenimlerini ve bu yerlere ait bilgileri anlattıkları yazılardır.⁴⁴

Ölümsüzlük arayışı nedeniyle Uruk Kralı Gilgamiş’in dünyayı gezmesi, insanoğlunun ilk seyahati, Gilgamiş Destanı ise seyahatname türünün ilk örneği sayılabilir.⁴⁵ Yine ilk örnekleri Herodot ve Strabon’da görülen seyahatnameler zamanla gerek özellikleri gerekse ortaya çıkma amaçları açısından bazı değişiklikler geçirmiştir.⁴⁶ Seyahatnamelerin ortaya çıkmasında birçok faktör etkili olmuştur. Bunlar arasında savaşlar, hac ziyaretleri, belirli görevlerle farklı ülkelere gönderilen yetkililerin yolculukları nedeniyle seyahatnameler yazılmıştır.⁴⁷

Seyahatname türünün önemli örnekleri arasında X. yüzyılda İdil havzasına yolculuk etmiş olan İbn Fadlan ile XIII. yüzyılda Asya’da seyahat eden Marco Polo ve XIV. yüzyılda Anadolu’yu gezip önemli bilgiler veren İbn Battuta sayılabilir. Bununla birlikte XVII. Yüzyıl seyyahlarından olan Evliya Çelebi, zaman zaman mübalağalı ifadelerine rağmen asla vazgeçilemeyecek bir kaynaktır.⁴⁸

⁴³ Hüseyin Yazıcı, “Seyahatnâme”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2009, s. 9.

⁴⁴ İbrahim Yılmazçelik, “Seyahatnâmeler ve Ortadoğu”, *Geçmişten Günümüze Seyahatler ve Seyahatnâmeler*, Kitabevi, 2013, s. 79.

⁴⁵ İbrahim Şirin, “Seyahatnamelerin Sosyal Bilimlerde Kullanım Değeri: Seyahatname Metodolojisi Geliştirmenin Zorunluluğu”, *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*, (Ed. M. Çağatay Özdemir-Yunus Emre Tekinsoy), Türk Yurdu Yayınları, Ankara, 2016, s. 9-10.

⁴⁶ Özgür Yılmaz, “Mahalli Tarihin Kaynağı Olarak Seyahatnameler: Örnek Çalışmalar, Yöntem ve Yaklaşımlar”, *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*, (Ed. M. Çağatay Özdemir-Yunus Emre Tekinsoy), Türk Yurdu Yayınları, Ankara, 2006, s. 21.

⁴⁷ İbrahim Yılmazçelik, “Seyahatnâmeler ve Ortadoğu”, s. 79.

⁴⁸ Mübahat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, TTK Yayınları, Ankara, 2011, s. 25.

B. Batılıların Osmanlı Ülkesine Olan İlgileri ve XIX. Yüzyıl Seyahatleri

İlk dönemlerden itibaren seyyahlar, Osmanlı ülkesini hacı, misyoner, maceraperest, bilgin ve turist olarak ziyaret etmişlerdir.⁴⁹ XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'yle Batılı ülkeler arasında yapılmış olan anlaşmalar neticesinde Batılı seyyahlar, seyahat etme fırsatına sahip olmuş, muhtelif amaçlarla Osmanlı ülkesine gelmişlerdir.⁵⁰

XVIII. ve XIX. yüzyıllara gelindiğinde seyahatnameler sayıca bir hayli artmıştır. Bunun birçok nedeni bulunmaktaydı. Bu nedenler arasında, XVIII. yüzyılın sonunda Hindistan'da İngiliz idaresinin kurulmuş olması, Fransızların Mısır'ı işgal etmeleri, İngiliz-Fransız rekabetinin ortaya çıkması, coğrafi keşifler neticesinde önemini kaybeden Akdeniz'in tekrar önem kazanması yeniden önem kazanması vardır. Bunların yanı sıra esas önemlisi *Doğu Sorunu* veya *Şark Meselesi*'nin gündeme gelmesi Doğu'yu ziyaret eden seyyahların sayısında büyük bir artışın olmasına yol açmıştır. Bunların yanı sıra Doğu'nun sistematik bir halde tanınması sağlayan Oryantalizmin etkisini de belirtmek gerekir. XIX. yüzyılda Avrupa'nın önce Doğu kültürleri üzerinde hegemonya kurması ardından buradaki ülkelerin koloniler haline getirilmesinde Oryantalizm önemli bir rol oynamıştır. Sanayi devrimi ile güçlenen Avrupa'nın önde gelen ülkelerinin Osmanlı dünyasına bakışı da değişmiştir.⁵¹ Zira XVIII. yüzyıldan önceki dönemlerde Avrupalılar kendilerinde beğenmedikleri birçok noktayı düzeltmek maksadıyla yabancı ülkelere güzel örnekler vererek seyahatnameler kaleme almaktaydılar.⁵² XVIII. ve XIX. yüzyıllara gelindiğinde ise seyahatnameler belirli bir bilimsel düşüncenin ve merakın etkisinde yazılmasına karşılık gezginler, kendilerini değişen Avrupa'nın insanı olarak görmüşler ve gezip gördükleri yerlere öbür taraf gözüyle bakmaya devam etmişlerdir.⁵³

⁴⁹ Gürsoy Şahin, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı*, Gökkuş, İstanbul, 2007, s. 24.

⁵⁰ İbrahim Güler, "Osmanlı Tarihi Kaynakları Olarak Avrupalı Seyyah ve Gözlemciler ile Eserlerinin Önemi", *Geçmişten Günümüze Seyahatler ve Seyahatnameler*, (Ed. Mehmet Ali Beyhan), Kitabevi, İstanbul, 2013. s. 150.

⁵¹ Yılmaz, "Mahalli Tarihin Kaynağı Olarak Seyahatnameler", s. 23.

⁵² Güler, "Osmanlı Tarihi Kaynakları", s. 150.

⁵³ Şahin, *İngiliz Seyahatnamelerinde*, s. 29.

Batılıların XIX. yüzyıl seyahatlerini önceki dönemlerden ayıran temel özellik kıtalara verilen önemdir. Zira daha önceki yüzyıllarda deniz seyahatleri ön planda iken, XIX. yüzyıl karaların keşif dönemi olmuştur.⁵⁴ Bu genel özelliğin yanı sıra Batılıların seyahatlere çıkmasında birtakım hususi sebepler de bulunmaktaydı. Her şeyden önce seyyahlar kendi ülkelerine bilgi sağlamayı amaçlamaktaydılar. Zira XIX. yüzyılda neredeyse her ülkede kurulan coğrafya cemiyetlerinde en yeni seyahat raporları sunulurken bunların değerlendirilmesi yapılmaktaydı.⁵⁵

XIX. yüzyılda Anadolu'ya ziyaretçi gönderen her ülkenin farklı bir amacı bulunmaktaydı. İngiltere için Doğu Anadolu, coğrafi açıdan Avrupa ile önemli bir İngiliz kolonisi olan Hindistan arasında yer almaktaydı. Bu nedenle Anadolu, İngilizler için stratejik bir öneme sahipti.⁵⁶ Amerikalıların amacı ise bölgede misyonerlik faaliyetleri yürüterek Protestanlığı yaymaktı.⁵⁷ Fransız seyyahlar için ise bölge hiçbir zaman büyük politik bir amacı gütmemekteydi. Fransız seyyahların büyük kısmını arkeoloji ve mimarlık araştırmacıları oluşturmaktaydı.⁵⁸

Seyyahların Osmanlı ülkesinde nasıl seyahat edebildikleri hususunda da malumat vermek araştırma açısından oldukça faydalı olacaktır. Herhangi bir yabancı, Osmanlı ülkesinde XVIII. ve XIX. yüzyıllar arasında seyahat edebilmek için bazı müracaatlarda bulunmak zorundaydı. Seyyahlar, bunun için İstanbul'daki elçilikler aracılığıyla başvuru yapmaktaydılar. Elçi de bu başvuruya istinaden seyahat edecek kişinin ismini, amacını, nereye gideceğini, yanındakileri ve izin isteklerini içeren bir arzuhal yazmaktaydı. Ardından seyahat izninin verilip verilmeyeceğine dair inceleme yapıldıktan sonra karar çıkmaktaydı. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda seyahat isteklerinin çok sayıda olduğu ve buna istinaden kararlar çıktığı tespit edilmiştir.⁵⁹

⁵⁴ Jelle Verheij, "Doğu Anadolu'da Batılı Seyyahlar 1800-1914 Açıklamalı Bibliyografya Denemesi", *Kebikeç*, Sayı: 44, 2017, s. 379.

⁵⁵ Verheij, "Doğu Anadolu'da", s. 379.

⁵⁶ Verheij, "Doğu Anadolu'da", s. 382.

⁵⁷ Dilşen İnce Erdoğan, *Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler ve Van Ermeni İsyanı (1896)*, Basılmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2007, s. 55.

⁵⁸ Verheij, "Doğu Anadolu'da", s. 382.

⁵⁹ Hamiyet Sezer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat İzinleri (18-19. Yüzyıl)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 22, Sayı: 33, 2003, s. 109.

C. Tarih Boyunca Van

1. Van İsminin Menşei

Van isminin nereden geldiği ve ne zaman ortaya çıktığı konusunda farklı rivayetler, görüşler ve tespit bulunmaktadır. Evliya Çelebi, Büyük İskender'in kaledeki kiliseye, yerlilerin ibadet yeri anlamında kullandıkları *Vank* adını koyduğundan ve sonra bu kelimenin bozularak şehrin adının *Van* olarak kaldığından bahsetmektedir.⁶⁰ P. Amédée Jaubert, Van isminin Ermenicede “*konut, müstahkem yer, manastır*” anlamlarına geldiğini belirtmektedir.⁶¹ Millingen, Büyük İskender döneminde kente bugünkü adının verildiğini ve kentin adını burayı yeniden kuran Kral Van'ın adından aldığını ifade etmektedir.⁶²

İslam fetihleriyle ilgili bilgi veren Arapça kaynaklara ise Van ismine rastlanmaz, Van Gölü, Araplar tarafından genellikle gölün kuzey kıyısında birer kasaba olan Erciş ve Ahlat adıyla anılmıştır. Yalnız İbn Havkal Ardżruni hanedanından, Zavazan, Van ve Vastan hâkimi olan İbn Deyrani'den bahsetmektedir. Ayrıca Yâkût, Van Kalesi'nden bahsetse de, onu Erzurum'a bağlı ve Ahlat ile Tiflis arasında göstermektedir.⁶³

Yukarıda bahsedilen rivayetlerin dışında Van isminin nereden geldiği hususunda bilimsel açıklamalar da mevcuttur. Buna göre Van ismi Urartuca Biane veya Viane'den çıkmıştır. Zira Van ismi, Urartuların kendi öz varlıklarını ifade etmek için kullanmış oldukları “Biane/Biaini” terimi ile bağlantılıdır.⁶⁴

2. Van'ın Tarihçesi

Tarih boyunca birçok topluluğun, imparatorluğun ve devletin hâkimiyetine girmiş olan Van şehrinin yer aldığı yöredeki ilk yerleşimin tarihi MÖ 4000'li yıllara kadar gitmektedir. Van Kalesi'nin 6 km güneyinde yer alan Tilkitepe ile Van

⁶⁰ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. III- IV, (Sadeleştiren: Tevfik Temelkuran-Necati Aktaş), Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1986, s. 538.

⁶¹ P. Amédée Jaubert, *Voyage en Arménie et en Perse Fait dans Les Années 1805 et 1806*, Chez Pelicier, Paris, 1821, s. 136.

⁶² Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 108.

⁶³ Nejat Göyünç, “Van”, *İA*, C. 13, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1986, s. 198.

⁶⁴ M. Taner Tarhan, “Tuşpa-Van Kalesi Demirçag'ın Gizemli Başkentindeki Araştırma ve Kazılar”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, (Ed. Oktay Belli), İstanbul Üniversitesi Yayın No:4242, Ankara, 2000, s. 191.

Gölü'nün kuzeyinde bulunan Ernis mezarlıklarında yapılmış olan kazılar sonucunda Kalkolitik, Bronz ve Demir dönemlerine ait kültürel bulgular elde edilmiştir.⁶⁵

Van'ın yer aldığı coğrafi bölgede ilk devlet kuranlar Hurriler olmuştur.⁶⁶ MÖ 2000'lerde Van Gölü'nden başlayarak, Kızılırmak ile Yeşilırmak'ın Karadeniz'e döküldüğü yerlere kadar uzanan bölgede Hurriler hâkimdi.⁶⁷ Hurriler, MÖ XV. yüzyılda *Mitanni* denilen büyük bir krallık ile siyasi birlik kurmuşlardır.⁶⁸ Mitanni Devleti'nin MÖ 1340'larda yıkılmasıyla Van Gölü'nün çevresindeki Hurri ülkesinde, Hurri kökenli idarecilerin elinde "Nairi Ülkeleri" denilen birçok küçük devlet ortaya çıkmıştır. Bu devletlerden de MÖ 860'larda başkenti Tuşpa olan Urartu Devleti ortaya çıkmıştır.⁶⁹

Kurucusu I. Sardur olan⁷⁰ Urartu Krallığı, en güçlü dönemine MÖ VIII. yüzyılın ilk yarısında, I. Argisti ile II. Sarduris'in hükümdarlıkları zamanında erişmiştir.⁷¹ Van, MÖ 590'da Medlerin hâkimiyetine girmiştir. MÖ 585'te Kızılırmak barışı ile Anadolu, Medler ile Lidyalılar arasında paylaşılmıştır.⁷² Medler ile Lidyalılar arasındaki mücadele sırasında bölgeye Ermeniler, küçük gruplar halinde yerleşmişlerdir.⁷³

MÖ 550 yılında Persler, Medlere son verince Van da Pers hâkimiyetine girmiştir. Bu hâkimiyet MÖ 331 yılına kadar yaklaşık 220 yıl sürmüştür.⁷⁴ MÖ IV. yüzyılın sonlarında Pers İmparatorluğu, Makedonya Kralı Büyük İskender tarafından yıkılmıştır. Makedonya Krallığı'nı hızlı bir şekilde büyüten İskender hayatının çok erken bir döneminde 33 yaşındayken MÖ 323'te ölmüştür. İskender'in ölümünden sonra halefleri arasında mücadeleler meydana gelmiş, neticede Hellenistik

⁶⁵ Orhan Kılıç, "Van", *DİA*, C. 42, TDV Yayınları, İstanbul, 2012, s. 505.

⁶⁶ Ömer Demirbağ, "Van'ın Tarihi Eserleri", *Van Kütüğü*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayın No: 8, Van, 1992, s. 159.

⁶⁷ Kılıç, "Van", s. 505.

⁶⁸ Server Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası İnsanlık Tarihine Giriş I İlkçağ*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1994, s. 127.

⁶⁹ Bülent İplikçioğlu, *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları*, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul, 1994, s. 82.

⁷⁰ Kılıç, "Van", s. 505.

⁷¹ Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası*, s. 133, 134.

⁷² Vildan Sekmen, "Tarihte Van (Eskiçağ)", *Van Kütüğü*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayın No: 8, Ankara, 1992, s. 70.

⁷³ Orhan Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1997, s. 4.

⁷⁴ Aydın Talay, *Bizim Eller Van*, Van Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yayın No: 1, Van, 2017, s. 32.

krallıklardan biri olan Seleukoslar, eski Pers İmparatorluğu'na ait olan toprakların önemli bir bölümünü egemenlikleri altına almışlardır. Böylece Van yöresi de bu krallığının egemenlik alanına girmiştir. Seleukoslar'ın yaklaşık yüzyıllık egemenliklerinden sonra İran dünyasında MÖ 240'larda yeni bir güç olan Part Krallığı ortaya çıkmıştır.⁷⁵

MÖ 92 yılında Fırat kıyısında Partlar ile Bizanslılar karşı karşıya gelmiştir. Neticede Partlar başarı elde etmişler, ancak bölge MS II. yüzyıla kadar bu iki devlet arasında el değiştirmiştir.⁷⁶ Van bölgesi, Partlardan sonra Sasanilere intikal etmiştir.⁷⁷

MS II. yüzyılda başlayan Sasani dönemi yaklaşık beş asır sürmüştür. Sasanilerin bölgede egemenlik kurduğu dönem, aynı zamanda bu devletle Bizans arasında asırlık mücadelelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bizans ile Sasani arasındaki son mücadeleler Bizans'ın üstünlüğüyle sonuçlansa da asırlarca süren Bizans-Sasani savaşları, iki devleti de zayıflattığından ötürü bölgede Müslüman Arapların yolunun açılmasına zemin hazırlamıştır. Araplar, 634 yılında Halife Ömer'in komutasında İran topraklarını fethetmişlerdir. Araplar, bu fetih hareketinden iki yıl sonra 20 Ağustos 636'da Yermük yakınındaki savaşta Bizans kuvvetlerini yenerek, Suriye topraklarının büyük kısmını ele geçirmişlerdir. Araplar, iki yıl sonra da Ermeniy'e girmişler ve en müstahkem Ermeni kalesi olan Dvin'i Ekim 640'ta ele geçirmişlerdir.⁷⁸

Müslüman Arapların, Ermenilerin yaşadığı bölgeleri tamamen ele geçirmeleri ise Emeviler döneminde gerçekleşmiştir. Emeviler döneminde bu bölgeler fethedilmiş ve bir eyalet halini almıştır. Bu eyaletin Ermeni yöneticileri içişlerinde serbest, halkı da inanış ve yaşantılarında özgürdü. Ermeniler üzerinde Müslüman Arapların asıl hâkimiyeti ise Abbasiler döneminde olmuştur. Halife değişikliklerin istifade Ermeniler 849 yılında isyan etmişlerdir. İsyanı bastırmakla görevlendirilen

⁷⁵ Turhan Kaçar, "Anadolu'da Sasaniler ve Romalılar, M.S. 226-363: Emperyal İdeoloji ve Kriz", *Tarih Dergisi*, Sayı: 47, İstanbul, 2009, s. 5.

⁷⁶ Talay, *Bizim Eller Van*, s. 33.

⁷⁷ Süleyman Sabri Paşa, *Van Tarihi ve Kürdler Hakkında Tettebbuat*, Matbaa-i Ebu'l Ziya, İstanbul, 1928, s. 22.

⁷⁸ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), TTK Yayınları, Ankara, 2015, s. 103.

Ermeniye valisi Ebu Sa'id Muhammed b. Yusuf el-Mervezi, Muş hakimi Bagarat ve Vaspuragan (Van Gölü Havzası) prensi olan Aşot Ardruni ve diğer yerel Ermeni beylerinin ittifakı karşısında yenilgiye uğramıştır.⁷⁹

1021 yılında her taraftan sıkıştırılan Ermeni prensi Senekerim, Vaspuragan'ı İmparator II. Basil'e vererek karşılığında Sivas'ı almıştır. Bununla birlikte 40.000 Ermeni ailesi de krallarını takip ederek Sivas'a gitmişlerdir. Böylelikle Van ve çevresi Bizans İmparatorluğu sınırları içine girmiştir.⁸⁰

Van'da 1042 yılında Ermenilerle Oğuzlar arasında mücadele meydana gelmiştir. Oğuzlar, 1042'de Urmiye'de 15.000 kişi olarak toplanmışlar ve Ermeni Vaspuragan (Van Gölü havzası) arazisine girmişlerdir. Neticede Ermeni prensi Haçig'i öldürerek, bazı mücadelelerin ardından tekrar Rey'e dönmüşlerdir.⁸¹

1054'te Tuğrul Bey, ordusunun başında Doğu Anadolu'ya gelerek, fetih hareketlerini düzenlemiştir. Tuğrul Bey, bu faaliyetleri sırasında, Van Gölü'yle birlikte onun kuzeydoğusunda yer alan Erciş, Muradiye ve bir kısım yerleri de fethetmiştir. Bunun yanı sıra üç kol halinde gönderdiği askeri birlikler bazı bölgeleri fethetmiş ya da akınlara tabi tutmuştur.⁸² Van, Selçuklu Hükümdarı Alparslan'ın oğlu Melikşah tarafından, 1064 yılında çevresindeki birçok kale ve şehirlerle birlikte fethedilmiştir.⁸³ Sefer sonrasında Sultan Alparslan, bu yerlerin idaresini sefere katılmış olan Vasal emirlere bırakınca, Van Gölü çevresi de Nahcıvan Emiri Sakaroğlu Ebu Dülef'in idaresine bırakılmıştır.⁸⁴

1100 yılına gelindiğinde Van, bir Türk hanedanlığı olan Ahlatşahların hâkimiyetine girmiştir. Merkezi Ahlat olan bu devletin kurucusu Sökmen el-Kutbî'dir. Bu devlete kurucusundan dolayı Sökmenliler de denilmektedir.⁸⁵ Ahlatşahlar döneminde, Van Gölü'nde birçok gemi işletilerek, bu ulaşım sayesinde çevre şehirlerle ticaret hayatı canlanmış, neticede büyük bir refah dönemi

⁷⁹ Gülay Ögün, "Tarihte Van (Ortaçağ)", *Van Kültüğü*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayın No: 8, Ankara, 1992, s.75.

⁸⁰ Göyünç, "Van", s. 198.

⁸¹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2012, s. 119.

⁸² Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, TDV Yayınları, Ankara, 2009, s. 270.

⁸³ Göyünç, "Van", s. 198.

⁸⁴ Kılıç, "Van", s. 506.

⁸⁵ Faruk Sümer, "Ahlatşahlar", *DİA*, C. 2, TDV Yayınları, İstanbul, 1989, s. 24.

yaşanmıştır.⁸⁶ Ahlatşahlar, kurulduğu bölgenin Türk-İslâm yurdu olmasında önemli bir rol oynamışlardır.⁸⁷

1207 yılında Eyyûbîler Ahlatşahlar ile yapılan mücadeleyi kazanmış ve bölgeye egemen olmuşlardır.⁸⁸ 1229 yılında Ahlat'ı ele geçirmeye karar veren Celaleddin Harzemşah'ın isteği 1230 yılında kısmen gerçekleşmiş ve bölgede Eyyûbîlerin egemenliği oldukça zayıflamıştır.⁸⁹ 1230 yılında Anadolu Selçuklu Hükümdarı Alaaddin Keykubad, Harzemşahlar Hükümdarı Celaleddin Harzemşah'ı Yassı-Çimen Savaşı'nda mağlup etmiştir.⁹⁰ Eyyûbîler ile Anadolu Selçukluları arasında meydana gelen mücadeleler neticesinde Van Gölü Havzası 1232'de Selçukluların hâkimiyetine girmiştir.⁹¹

İlhanlı tahtı için yapılan mücadeleler zamanında Karakoyunlular, siyasi bir güç olarak tarih sahnesine çıkmışlardır. Karakoyunluların ilk beyi olarak kabul edilen Bayram Hoca, 1351'de Sutaylılar hükümdarı Akçasakal Hüseyin Bey'i öldürerek bağımsızlığını kazanmıştır. Bu tarihten sonra merkezleri Van-Erciş bölgesi olmuş ve beylik kuruluşu gerçekleşmiştir.⁹² Halen Gevaş, Erciş ve Patnos'ta var olan kümbetler, Karakoyunluların bu bölgedeki hâkimiyetlerine işaret eden yapıtlardır. Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah'ın Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a yenilerek öldürülmesi neticesinde bölge de Akkoyunluların hâkimiyetine girmiştir.⁹³

Akkoyunluların, Oğuzların Bayındır boyuna mensup olmaları hasebiyle devletlerine Bayındırıyye de denilmektedir. Devletin kurucusu Kara Osman Bey'dir.⁹⁴ Akkoyunluların ayakta kaldığı bütün dönemlerde, hâkim olunan bölgelerde içeride ve dışarıda huzur ve düzen sağlanamadığından onların zamanında kültür ve medeniyet adına dikkate değer pek bir şey olmamıştır.⁹⁵

⁸⁶ Göyünç, "Van", s. 198.

⁸⁷ Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri*, s. 222.

⁸⁸ Gregory Abûl-Farac (Bar Hebraeus), *Abûl-Farac Tarihi*, C. II, (Suryancadan İngilizceye Çev. Ernest A. Wallis Budge; Türkçeye Çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK Yayınları, Ankara, 1987, s. 490.

⁸⁹ Aydın Taneri, *Harezmşahlar*, TDV Yayınları, Ankara, 1993, s. 79-80.

⁹⁰ Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 295.

⁹¹ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul, 1971, s. 377.

⁹² Faruk Sümer, "Karakoyunlular", *DİA*, C. 24, TDV Yayınları, İstanbul, 2001, s. 434.

⁹³ Göyünç, "Van", s. 199.

⁹⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara, 1969, s. 188.

⁹⁵ Mükrimin Halil Yınanç, "Akkoyunlular", *İA*, C. 1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1978, s. 267.

Akkoyunluların istikrarı sağlayamaması neticesinde bölge Safevilerin dikkatini çekmiş 1507’de Safevi kuvvetleri Van şehrine girmiştir. Böylece Van ve çevresi Safevilerin hâkimiyetine geçmiştir.⁹⁶ Safevilerin Van’ı ele geçirmeleri Osmanlıların da bölgeyle temasa geçmelerine zemin hazırlamıştır. Safevi hükümdarı Şah İsmail’in Anadolu’da Şiilik faaliyetlerinde bulunması bu devletin Osmanlılarla mücadelesine neden olmuştur. 1514’te Osmanlı ordusuyla Safevi ordusu Van Gölü’nün kuzeydoğusunda yer alan Çaldıran Ovası’nda karşılaşmışlar ve savaşı Osmanlılar kazanmıştır.⁹⁷ Osmanlıların Van ve çevresinde hâkimiyet kurmaları ise Kanuni Sultan Süleyman döneminde iki aşamada gerçekleşmiştir. Kanuni Sultan Süleyman ilk olarak 1533 yılında İrakeyn Seferi denilen İran seferini gerçekleştirmiştir. Bu sefer neticesinde Erciş, Ahlat, Van kaleleri ele geçirilmiştir. Bu seferden 13 yıl sonra, Şah Tahmasb, Osmanlıların Avrupa’da meşguliyetini fırsat bilerek Van ve çevresini ele geçirince Osmanlılar yeni bir sefer daha düzenlemiştir.⁹⁸

Bölgeye yeni bir sefer düzenleyen Osmanlılar, 25 Ağustos 1548 tarihinde Van Kalesi’ni tamamen ele geçirmişlerdir. Bu tarihten sonra Van, yeni bir beylerbeylik olarak teşkilatlandırılmış ve idaresine Anadolu Defterdarı İskender Çelebi atanmıştır. İran sınırında önemli bir konumda olmasından dolayı Van Kalesi iyi bir şekilde tamir ettirilmiş ve içine kale toplarıyla muhafızlar yerleştirilmiştir.⁹⁹ Gerek Osmanlıların Van’ı fethetmesi gerekse 29 Mayıs 1555 tarihinde İran ile imzalanan Amasya Antlaşması neticesinde Van ve çevresinde Osmanlı hâkimiyeti pekiştirilmiştir.¹⁰⁰

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı-İran ilişkilerinin pek de iyi olduğu söylenemez. Zira Şehzade Bayezid’in İran’a iltica etmesi iki devlet arasında sorunlara sebep olmuştur.¹⁰¹ XVII. Yüzyılda ise Van, Osmanlı-İran savaşları nedeniyle karşılıklı mücadelelere sahne olmuştur.¹⁰² Van’ın Osmanlı-İran sınırındaki bir konumda bulunması ve İran ile yapılan mücadeleler sonucunda ele geçirilen yeni yerlerin belirli aralıklarla Van’a bağlanması Van Eyaleti’nin sancak sayısını sürekli

⁹⁶ Kılıç, “Van”, s. 507.

⁹⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, TTK Yayınları, Ankara, 2011, s. 265, 268.

⁹⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 449.

⁹⁹ Mustafa Cezar, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, C. II, TTK Yayınları, Ankara, 2011, s. 895.

¹⁰⁰ Kılıç, XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van, s. 22-23.

¹⁰¹ Kılıç, XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van, s. 23-42.

¹⁰² Göyünç, “Van”, s. 200.

etkilemiştir. 1558 ile 1740 yılları arasındaki dönemde Van Eyaleti'ne bağlı sancak sayısı 13 ila 34 arasında değişkenlik göstermiştir.¹⁰³

XIX. yüzyılın başlarında Van Eyaleti'ne bağlı 16 sancak bulunmaktaydı. Bu sancakların isimleri şöyledir: Van, Adilcevaz, Şirvı, Esbaberd, Köyin, Zeriki, Kerkar, Ağakes, Erciş, Müküs, Muş, Bargiri (ocaklık), Hakkâri (hükümet), Bitlis (hükümet), Hizan (hükümet), Hoşab nam-ı diğer Mahmudi (hükümet)¹⁰⁴ Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesine çıkışından yıkılışına kadar geçen sürede taşradaki yönetimde söz sahibi olan yerel güçlü aileler bulunmaktaydı. Ayan, eşraf, hanedan mensubu, kişizade gibi isimlerle anılan bu kimseler memleketin ileri gelenleri olarak kabul edilmekteydi. İçlerinden vali, kadı ve başka üst düzeyde görevli çıkaran bu kimseler genelde şehir ve kasabalarda hükümetle birlikte yönetimde etkin olmuşlardır.¹⁰⁵ Bu düzenin Van'daki tipik örneği XIX. yüzyıl başlarında Van Eyaleti'ni ele geçiren Derviş Mehmed Paşa'dır.¹⁰⁶ Derviş Mehmed Paşa, 1804'ten 1818 yılına kadar 14 yıl boyunca Van Eyaleti'nin valiliğini yapmıştır.¹⁰⁷

1839 yılına gelindiğinde Osmanlı idari yapısı açısından bir dönüm noktası olan Tanzimat Fermanı ilan edilmiştir.¹⁰⁸ 1840 yılına gelindiğinde ise Tanzimat Fermanı'nın öngördüğü yenilikler uygulanmaya konmuştur. Fakat uygulamanın yapılması için önceden hazırlanmış bir programın olmamasının yanı sıra hükümetin elinde yeterli ve bilgili elemanın da bulunmaması, bu uygulamanın ilk etapta ülkenin her tarafında değil de hükümetin kesin kontrolünde olan Edirne, Hüdavendigâr (Bursa), Ankara, Aydın, İzmir, Konya, Sivas eyaletlerinde yapılmasına neden olmuştur. Bunların yanı sıra yapılacak olan yeni uygulamaların yanlış yorumlanması

¹⁰³ Orhan Kılıç, "Van Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar ve İdari Statüleri (1558-1740)", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, XXI, İstanbul, 2001, s. 194.

¹⁰⁴ Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2015, s. 110.

¹⁰⁵ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yayınları, Ankara, 2013, s. 33.

¹⁰⁶ Fatih Gencer, "Van Muhafızı Derviş Paşa İsyanı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 29, Sayı: 47, 2010, s. 198.

¹⁰⁷ Mehmet İnbaşı, "Van Valileri (1755-1835)", A.Ü. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 29, Erzurum, 2016, s. 202.

¹⁰⁸ Tanzimat kelimesi Arapçadan dilimize geçmiş olup nizam verme, düzenleme anlamına gelmektedir. Bu anlamda II. Mahmud döneminin son yıllarında sık sık kullanılmaya başlanmıştır. 3 Kasım 1839'da Gülhane Parkı'nda okunarak ilan edilen Ferman, "Tanzimat Fermanı" olarak adlandırılmış, bu fermanla başlatılan sürece tarihimizde Tanzimat Dönemi denmiştir. Musa Çadırcı, "Tanzimat", *Osmanlı*, C. 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 183.

ile birlikte çıkarları zedelenenlerin ¹⁰⁹ büyük bir tepki gösterecekleri düşünülmekteydi. ¹¹⁰ Yeni düzenleme Erzurum bölgesinde hiç iyi karşılanmamış, özellikle Van ve civarında valiye karşı birçok ayaklanma meydana gelmiştir. Meclis-i Vâlâ'da yapılan görüşmeler neticesinde ayaklanmaların sebebinin halkın Tanzimat'ın asıl amacını anlayamadığından kaynaklandığı sonucuna varılmıştır. Bunun üzerine meclis üyesi Kâmil Paşa, olayları incelemek ve Tanzimat'ın asıl amacının halkın refah ve mutluluğunu sağlamak olduğunu anlatmakla görevlendirilmiştir. ¹¹¹

Tanzimat'ın 1845 yılında Van ve çevresinde yürürlüğe konması ile birlikte hükümete karşı büyük bir isyan hareketi baş göstermiştir. Ortaya çıkan tepkiler üzerine buradaki uygulamaların belli bir süre ertelenmesine rağmen ayaklanmalar önlenememiştir. ¹¹² Van merkez ahalisi de Tanzimat ile birlikte kurulan yeni düzeni kabul etmeyeceklerini beyan ederek direnişe girişmişlerdir. Van merkezdeki bu direnişi Han Mahmud'un ¹¹³ müttetikleri olan Van'ın eski kaymakamlarından Timur

¹⁰⁹ Umumiyetle vergi sisteminde yapılan değişikliklerin ve angaryanın kaldırılması kararının meydana çıkardığı ağır problemler ve kargaşalıklar, birçok isyana sebep olmuştur. Meclis-i Vâlâ'nın yaptığı en mühim ve radikal reform, iltizamın kaldırılması olmuştur. Devrimci bir kararla kaldırılan bu asırlık müessesenin yerine konan yeni teşkilat, vasıta ve eleman yokluğu yüzünden maliyeyi bir anarşi içine atmıştır. Diğer taraftan geniş bir zümre, bilhassa mültezimler, voyvoda ve sarraflar ve onlara bağlı bir sürü kimseler bir anda kazanç ve istismar kapılarının kapandığını görmüşlerdir. Bunların arasında taşrada küçük iltizamları üzerine alan ve bu yolla zenginleşen birçok ayanın ve ağaların bulunduğunu unutmamak lazımdır. Halil İncılık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Ed. Halil İncılık-Mehmet Seyitdanlıoğlu), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 179-180.

¹¹⁰ Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu*, s. 190.

¹¹¹ Musa Çadircı, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Ed. Halil İncılık-Mehmet Seyitdanlıoğlu), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 202-203.

¹¹² Cabir Doğan, "Tanzimat'ın Van'da Uygulanması ve Han Mahmud İsyanı", *History Studies*, Volume 3/2, 2011, s. 148.

¹¹³ Han Mahmud XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'ne karşı gelişen Kürt isyan hareketinin liderlerinden biridir. Müküs Beyleri kollarından olan Eyyubhanbegi ailesine mensuptur. Osmanlı Devleti'nin bölgede hâkimiyeti ele geçirdiği XVI. yüzyılda Van Eyaleti'ne Müküs Sancağı adı altında bağlanan Müküs Beyliği, XIX. yüzyılda eski gücünü kaybetmiş ve Müküs Bölgesi, Botan ve Hakkâri emirlikleri ile Van'daki Osmanlı yönetimi arasında tampon bir bölge halini almıştır. XIX. yüzyıl başlarında belirsiz bir konumda iken, hâkimiyetlerini Müküs dışına taşıyıp, sınırlarını Van ve Hoşap gibi dönemin önemli merkezlerini içine alarak genişleten ve merkezi bir yönetim kuran Han Mahmud ve kardeşleri, Müküs'ün eski emirlerinden olan Eyyubhan Bey'in torunları olup, bu yüzden Eyyubhanbegi (Eyyubhanbeyoğulları) olarak adlandırılırlar. Büyük kardeşleri Şeyhi Bey ile başlayıp, Han Mahmud önderliğinde büyüyen hareket, önceleri yerel özellikler gösterse de daha sonra Botan Emiri Bedirhan Bey, Hakkâri Emiri Nurullah Bey ve diğer Kürt beyleri ile Osmanlı yönetimine karşı kurulan ittifak neticesinde farklı bir yapıya bürünmüştür. Sinan Hakan, *Müküs Kürt Mirleri Tarihi ve Han Mahmud*, Pêrî Yayınları, İstanbul, 2002, s. 5.

Paşa'nın ailesi yönlendirdiği şekilde kayıtlar mevcuttur. Van Sancağı'nda büyüyen direniş Bedirhan Bey ile de ilişkilendirilmiş fakat Bedirhan Bey bunu reddetmiştir.¹¹⁴

Han Mahmud'un 1845 Van isyanı sırasında bölgedeki bazı Kürt beyleriyle ittifaklar kurarak devlete başkaldırması, hükümetin kendisi hakkındaki ikna ve iyi niyet çabalarının sonuçsuz kalmasına yol açmıştır. Bunun üzerine Bâbîâli, Han Mahmud'u ortadan kaldırmaya karar vermiştir. Haziran 1847'de Ferik Ahmet Paşa karşısında direnemeyen Han Mahmud, 4 Temmuz'da teslim olmuştur.¹¹⁵

Tanzimat'ın ülke genelinde uygulamaya geçirilmesiyle yeni idari yapılanmaya gidilmiştir. Bu yapılanma, bölgede güvenliği sağlama, vergi ve asker toplamayı güçleştiren engelleri ortadan kaldırma gibi amaçları gütmektedir.¹¹⁶ 1847 yılında Diyarbekir Eyaleti; Van, Muş, Hakkâri sancakları ile Cizre, Bohtan ve Mardin kazalarından oluşan Kürdistan Eyaleti'ne dönüştürülmüştür. Esat Paşa da Kürdistan Eyaleti'ne vali olarak tayin edilmiştir.¹¹⁷ Tanzimat ile gelen idari yapılanma devam etmiş, neticede Van 1851 yılında yeni bir oluşum olan Hakkâri Eyaleti'ne bağlanmıştır. Ancak bir yıl sonra 1852'de Erzurum Eyaleti'ne bağlanmıştır. 1853 yılında ise Van, Hakkâri Eyaleti'ne tekrar bağlanmış ve durum 1856 yılına kadar bu şekilde devam etmiştir. 1856'da Van bir eyalet haline getirilmiş ve bu düzen 1866 yılına dek sürmüştür. 1867'de çıkarılan Vilayet-i Umumiye Nizamnamesi kapsamında Van, Erzurum Vilayeti'ne bağlanmış ve bir sancak olarak 1876 yılına kadar böyle devam etmiştir.¹¹⁸ Sultan II. Abdülhamid döneminin başında yani 1876'da Van, Bitlis ve Mamuretülaziz sancakları Erzurum Vilayeti'nden ayrılarak vilayet haline getirilmişlerdir. 1878-1908 yılları arasındaki dönemde Van Vilayeti'nin idari taksimatı sık sık değişmiştir. 1889 yılında Hakkâri Sancağı Van Vilayeti'ne bağlanmış ve böylece 1908 yılına kadar bu durum devam etmiştir.¹¹⁹

¹¹⁴ Sinan Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, Doz Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 166, 167.

¹¹⁵ Cabir Doğan, "Tanzimat'ın Van'da Uygulanması", s. 155, 156.

¹¹⁶ Tarık Ziya Arvas, *II. Abdülhamid Döneminde Van Vilayeti*, Van Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yayın No: 9, Van, 2018, s. 59.

¹¹⁷ Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu*, s. 195; Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, s. 115-116.

¹¹⁸ Arvas, *II. Abdülhamid Döneminde Van Vilayeti*, s. 59-60.

¹¹⁹ Tarık Ziya Arvas, "Devlet Salnamelerine Göre 1848-1918 Yılları Arasında Van Vilayeti'nin İdari Taksimatı, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi The Journal of Social Sciences Institute*, Sayı: 30, 2016, s. 408, 409.

BİRİNCİ BÖLÜM

SEYAHATNAMELERE GÖRE VAN'IN COĞRAFİ YAPISI

XIX. yüzyılda Anadolu'yu at sırtında dolaşan gezginler, yerleşim yerlerine varmadan önce dağlar, akarsular, göller gibi coğrafi unsurlarla karşılaşmaktaydılar. Neticede gezginlerin bahsettiği konuların başında coğrafi özellikler yer almaktadır.

1.1. Coğrafi Konum

Cuinet, Van¹²⁰ şehrinin 41° doğu boylamı ile 38° 27 kuzey enlemleri arasında ve Van Gölü'nün güneydoğu kıyısında 80 m yükseklikte yer aldığını belirtmektedir. Cuinet, şehrin rakımını ise 1.730 m olarak vermektedir.¹²¹ Cuinet'in verdiği bilgilere göre Van Sancağı, aynı isimli vilayetin kuzeyinde yer almaktadır. Van Sancağı; kuzeyde Erzurum ve Bitlis vilayetleri, doğuda İran, güneyde Hakkâri Sancağı, batıda ise Bitlis Vilayeti ile sınır komşusudur.¹²²

1.2. Van Sancağı'nın Yüzölçümü

Cuinet, Van Sancağı'nın toplam yüzölçümünü 22.700 km² olarak vermektedir. Bu yüzölçümün, 11.530 km²'sini ekilebilir araziler, 4.346 km²'sini çorak dağlar, 1.350 km²'sini ormanlık dağlar, 20 km²'sini bataklıklar, 5.454 km²'sini ise göller oluşturmaktadır.¹²³

1.3. Dağlar

Cuinet, bu dağlık ülkede birkaç dağ zinciri ortaya çıktığını, Van Vilayeti'nin kuzeyinde, kuzeybatısında, ortasında ve güneyinde çok yüksek zirvelerin bulunduğunu belirtmektedir. Bu zirveler, şu şekilde sıralanabilir: Kuzeyde Erzurum Vilayeti'nin sınırında önce doğudan batıya doğru uzanan *Koridağ* ve *Aladağ* fark edilir. Bayezid'den başlayarak Ağrı Dağı'nın bir uzantısı olarak görünen aynı zincirin bu iki zirvesi, doğrudan bir çizgide birbirinden 30 km uzaklıktadır.

¹²⁰ Van İli, Doğu Anadolu Bölgesi'nde 42° 40' ve 44° 33' Doğu boylamlarıyla 37° 43' ve 39° 26' Kuzey enlemleri arasında yer alır. *Yurt Ansiklopedisi*, Anadolu Yayıncılık, C. 10, İstanbul, 1984, s. 7532.

¹²¹ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 690.

¹²² Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 688.

¹²³ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 688.

Koridağ'ın yüksekliği 3.550 metre, Aladağ'ın ise 3.520 metredir. Volkanik karakteri şüpheli olmayan bu dağlar, *Adamanlı* Kürt aşiretinin yaz boyunca sürülerini otlatığı verimli meralarla örtülüdür. Aladağ yakınında yoğun bir kükürt faaliyeti var; bu bölgeye Tendürek denir. Bu dağların eteklerinde Erciş'in doğusunda suları +63 °C sıcaklığa ulaşan sayısız sülfür kaynağı ile 33 Kürt köyü ve Zilan Deresi Vadisi uzanır.¹²⁴

1.3.1. Süphan Dağı

Sheil, Süphan Dağı'nın görkemli bir dağ olduğunu ifade etmektedir.¹²⁵ Wilbraham, Van Gölü'nün kuzey tarafında en yüksek deniz seviyesinden 3 ya da 4 bin metre yukarıdaki "Süphan Dağı" olan yüce sıra dağların bulunduğunu belirtmektedir.¹²⁶ 1 Eylül 1838'de Süphan Dağı'na yanına iki Kürt kılavuzu da alarak bir tırmanış gerçekleştiren Brant, zirveye yakın yerlerde çok miktarda kar bulunduğunu, ancak en yüksek noktalarda ne kar ne de buzul olmadığını bildirmektedir.¹²⁷ Köylüler, Texier'e yağmur yağdığı zamanlarda Süphan Dağı'ndaki küllerin çamurlaştığını ve kimsenin dağa çıkamadığı bilgisini vermiştir.¹²⁸

Süphan Dağı'nın koni şeklinde sönmüş bir volkan olduğuna değinen Cuinet, bu dağın kuzeybatıda, Bitlis Vilayeti sınırında bulunduğunu ve son ölçümlere göre dağın yüksekliğinin 3.950 m olduğunu ifade etmektedir.¹²⁹

1.3.2. Ereğ Dağı

Sheil, Ereğ Dağı'nın siyah renkli ve dikkat çekici bir nesne olduğunu ifade etmektedir.¹³⁰ Cuinet, Van Vilayeti'nin merkezinde, Van Sancağı'nın güney bölümünde Erçek Gölü'nden çok uzak olmayan, gölün ve Van Şehri'nin yaklaşık 25 km güneydoğusunda bulunan Ereğ Dağı'nın 2.900 m yüksekliğinde olduğunu belirtmektedir.¹³¹

¹²⁴ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 675.

¹²⁵ Shiel, "Notes on a Journey", s. 60.

¹²⁶ Wilbraham, *Travels in the Trans-Caucasian*, s. 341.

¹²⁷ Brant, *1838 Yazında Kürdistan*, s. 140.

¹²⁸ Mangaltepe, *XIX. Yüzyıl*, s. 37.

¹²⁹ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 675.

¹³⁰ Shiel, "Notes on a Journey", s. 60.

¹³¹ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 676.

1.4. İklim

Bazı seyyahlar, yolculuk ettikleri dönemdeki hava koşullarına bakıp, iklim hakkında genelleme yaparak bilgi vermişlerdir. Örneğin Jaubert (1805), muhtemelen havanın çok açık olduğu bir dönemde Van'a gelmiş olmalı ki Van'ın iklimi hakkında, “*Van Şehri etrafındaki ülke çok ılıman bir iklime ve neredeyse her zaman sakin olan bir gökyüzüne sahiptir.*” demektedir.¹³² Sheil (1836), Van'ın ikliminin son derece sert olduğunu, karın aşağı yukarı Kasımın yirmisinde düştüğünü ve bazen altı ay yerde kaldığını, çok sert kışlarda ise gölün bir kısmının donduğunu ifade etmektedir.¹³³ Brant'ın (1838) verdiği bilgiye göre kıyıda herhangi bir mesafede göl, çok nadiren donmaktadır; fakat gölün kuzeydoğu ucu sığ olduğundan, sert geçen kışlarda donmakta ve buzun üzerinden geçilebilmektedir.¹³⁴

Van'ın iklimi hakkında bilgi veren kimi seyyahlar ise anlatımlarında karşılaştırmaya başvurmuşlardır. Brant (1838), Van'ın rakımının Erzurum'dan 305 m daha düşük, yani deniz seviyesinden 1666 m yukarıda olduğunu hesaplamıştır. Brant'ın ifadesine göre iklim burada daha ılımandır, yine de çok miktarda kar yağmaktadır. Buna rağmen buradaki ayazın derecesi, Erzurum'daki seviyeye ulaşmamaktadır.¹³⁵ Southgate, soğuk mevsimin yaklaşık beş ay sürdüğünü ve sakinlerin görüşüne göre sert olduğunu, ayrıca bütün halkın iklimin sağlamlığını övmeye birleştiklerini ifade etmektedir.¹³⁶ Asahel Grant (1840) ise Van'ın binlerce metre rakımda yer aldığına değinerek, kışların New York'un ki kadar soğuk olduğunu ifade etmektedir.¹³⁷ Diğer bir seyyah Millingen ise, iklimin yumuşak olduğunu, Erzurum'da görülen şiddetli kışın, buraya uğramadığını, Van'da termometrenin 10 °C'nin altına inmediğini ve 30-35 °C'nin üzerine de çıkmadığını ifade etmektedir.¹³⁸

Van'ın iklimi hakkında detaylı bilgileri ise Cuinet vermektedir. Cuinet, kış süresinin Van'da ve aynı adı taşıyan sancakta yaklaşık beş ay sürdüğünü belirtmektedir.¹³⁹ Yaz sıcaklıkları genel olarak ılımandır. Vilayetin kuzey kesiminde

¹³² Jaubert, *Voyage en Arménie et en Perse*, s. 139.

¹³³ Shiel, “Notes on a Journey”, s. 64.

¹³⁴ Brant, *1838 Yazında Kürdistan*, s. 115.

¹³⁵ Brant, *1838 Yazında Kürdistan*, s. 115.

¹³⁶ Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 262.

¹³⁷ Grant, *Nasturiler ya da Kayıp Kabileler*, s. 88, 89.

¹³⁸ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 97.

¹³⁹ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 655.

en sıcak yer Van'dır. Termometre burada temmuz ortasından ağustos ortasına +30 °C ile +33 °C'ye yükselir.¹⁴⁰

XIX. yüzyılın farklı dönemlerinde Van'ı ziyaret eden seyyahların kış mevsimiyle ilgili verdikleri süreler 5-6 ay arasında değişkenlik göstermektedir. Bu durumu dönemlere göre değişen iklim koşulları içinde değerlendirmek mümkündür. Bununla birlikte seyyahların Van'ın ikliminin ılıman bir özelliğe sahip olduğunu belirtmeleri verilen bilgiler arasında tutarlı bir durumun olduğunu göstermektedir.

1.5. Göller

Cuinet, Van Vilayeti'nde altı göl bulunduğunu ve bu göllerin tamamının vilayetin kuzey kesimini oluşturan Van Sancağı'nda yer aldığını belirtmektedir. Cuinet'in verdiği bilgiye göre bu göllerden Van Gölü ile Erçek Gölü'nün suları tuzludur. Keşiş Gölü, Akgöl, Dilgöl ve Ağrı Gölü'nün ise suları tatlıdır.¹⁴¹

1.5.1. Van Gölü

Cuinet'in verdiği bilgiye göre Van Gölü¹⁴², 40° ila 41° 10' doğu boylamında ve 38° 27' ila 39° kuzey enleminde yer almaktadır.¹⁴³

Sheil, Ermeniler tarafından gölün, Vastan'ın batısındaki bir adanın ismi olan *Akdamar* ve ayrıca şehrin 11 km güneybatısında göl kıyılarında büyük bir köyün adıyla adlandırıldığını belirtmektedir. Sheil'in verdiği bilgiye göre bu köye Osmanlılar tarafından *Artemid* denilmektedir.¹⁴⁴ Richard Wilbraham, *mavi göl* olarak bahsettiği göle, bu ismin Ermeniler tarafından verildiğini belirtmektedir.¹⁴⁵ Wilbraham, Van Gölü'nün sularının tatmak için fazlasıyla – Hazar'ınkinden de çok daha fazla – acı olduğunu ifade etmektedir. Onun ifadesine göre yılın bazı zamanlarında gölde ringa balığının bir türü büyük miktarda tutulmaktaydı.¹⁴⁶ Brant,

¹⁴⁰ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 656.

¹⁴¹ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 668.

¹⁴² Türkiye'nin en büyük gölü durumundaki Van Gölü, 607 metrekuplük hacmi, 451 metrelik en derin yeri ve 3.626 kilometrekarelik alanıyla dünyanın en büyük sodalı gölüdür. Mehmet Demirtaş-Oktay subaşı, *Osmanlıdan Cumhuriyete Van Gölü Denizcilik Tarihi*, Tatvan, 2015, s. 11.

¹⁴³ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 668.

¹⁴⁴ Shiel, "Notes on a Journey", s. 66.

¹⁴⁵ Wilbraham, *Travels in the Trans-Caucasian*, s. 344.

¹⁴⁶ Wilbraham, *Travels in the Trans-Caucasian*, s. 342.

göl suyunu çok tuzlu bulduğunu ifade etmektedir.¹⁴⁷ Brant, Erçiş'teki göl suyunun Tatvan'a kıyasla daha az tuzlu olduğunu belirtmektedir. Bu durumu ise gölün bu sığ kısmına dökülen birbirine yakın çok sayıdaki nehrin varlığı ile açıklamaktadır.¹⁴⁸ Grant'a göre Van Gölü'nün suyu o kadar alkaliktir ki, halk bu suyu sabun olarak kullanmaktaydı.¹⁴⁹

Millingen, gölün bir yere çıkışının bulunmamasına karşılık, yine de su seviyesinin fazla değişmediğini belirtmektedir.¹⁵⁰ Cuinet, bazılarına göre 60, bazılarına göre ise 80 saatte gölün çevresinin dolaşılabilirdiğini ifade etmektedir.¹⁵¹ Maunsell, Van Gölü'nün çıkış ağzı olmadığını ve herhangi bir iz bulmanın güç olduğunu ifade etmektedir.¹⁵²

1.5.2. Erçek Gölü

Cuinet, Van Gölü'nün 30 kilometre doğusunda¹⁵³, yüksek bir bölgede yer alan Erçek Gölü'nün, Van Gölü gibi yüksek dağlarla çevrili olduğunu ifade etmektedir.¹⁵⁴ Sheil'in izlenimlerine göre Erçek Gölü, en geniş çapı kuzey ile güney doğrultusunda olan oval şekilli ince bir su tabakasıdır. Onun verdiği bilgiye göre gölün suyu tuzludur ve kıyıların düz olduğu doğu hariç göl, her tarafta dağlarla çevrilidir.¹⁵⁵ Cuinet, gölün toplam alanının sadece 29 km² olduğunu ve 7 saat içinde çevresinde dolaşılabilirdiğini, sularının çok büyük oranda sodyum borat içerdiğini ve burada hiç balık görülmediğini belirtmektedir.¹⁵⁶

1.5.3. Keşiş Gölü

Cuinet'in bahsettiği başka bir göl ise Keşiş Gölü'dür.¹⁵⁷ Onun verdiği bilgilere göre, Keşiş Gölü, 18 kilometrelik çevreye¹⁵⁸ ve tatlı su özelliğine sahiptir.

¹⁴⁷ Brant, *1838 Yazında Kürdistan*, s. 92.

¹⁴⁸ Brant, *1838 Yazında Kürdistan*, s. 124.

¹⁴⁹ Grant, *Nasturiler ya da Kayıp Kabileler*, s. 88.

¹⁵⁰ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 89.

¹⁵¹ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 668.

¹⁵² Maunsell, "Kurdistan", s. 84.

¹⁵³ Son dönemlerde yapılan ölçümlerde de bu mesafe 30 km olarak tespit edilmiştir. Bkz. Başarır, "Van İli Coğrafyası", s. 21.

¹⁵⁴ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 671.

¹⁵⁵ Shiel, "Notes on a Journey", s. 60.

¹⁵⁶ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 671.

¹⁵⁷ Keşiş Gölü 3716 km²'lik Van Gölü Havzası içinde, Van şehir merkezinin doğusunda Erek Dağları üzerinde 2544 m yükseltide bulunmaktadır. Süleyman Elmacı, "Çevreci Barajlara Geçmişten Bir Örnek: Turna (Keşiş) Gölü", *Doğu Coğrafya Dergisi*, C. 15, Sayı: 24, 2010, s. 290.

Gölün suları, Van'ın tarlalarını ve bahçelerini sulamak için kullanılan ana rezervuarlardan biridir. Muhteşem meralar, gölün kıyılarını kaplar. Burası ilkbaharda Kürt çobanların buluşma yeri haline gelir.¹⁵⁹

1.5.4. Akgöl

Cuinet, birkaç km daha doğuda, Salahhane platosunun sularının birleştiği *Akgöl*¹⁶⁰ adında başka bir tatlı su gölü bulunduğunu belirtmektedir. Cuinet'in verdiği bilgiye göre bu gölün çevresi yaklaşık 16 km'dir.¹⁶¹

1.5.5. Dilgöl ve Aygır Gölü

Cuinet, diğer iki tatlı su gölü olan Dilgöl ve Ağrı Gölü'nün¹⁶² yaklaşık olarak aynı büyüklükte olduklarını ve vilayetin kuzey batısında, Süphan Dağı'nın eteğinde bulunduklarını belirtmektedir.¹⁶³

1.6. Akarsular

1.6.1. Memedik Çayı

1836'da bölgeyi ziyaret eden Sheil, Kotur'dan ayrılıp Erçek'e hareket ettikten sonra bir çayırın doğu ucunda doğan¹⁶⁴ ve "Mahmudcuk" denilen bir akarsuyu geçtiklerini belirtmektedir. Sheil'in verdiği bilgiye göre, bu akarsu Erçek Gölü'ne dökülmektedir.¹⁶⁵ Bu çay, günümüzde Memedik Çayı¹⁶⁶ olarak bilinmektedir.

¹⁵⁸ Orijinal metinde gölün çevre uzunluğu 18 km olarak verilmektedir. Ancak İsmail Mangaltepe bu uzunluğu hatalı olarak 18 km² olarak vermektedir. Bkz. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 671; Mangaltepe, *XIX. Yüzyıl*, s. 52.

¹⁵⁹ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 671.

¹⁶⁰ Akgöl: Salhane deresiyle beslenmektedir. Yüzölçümü 4 km²'den fazladır. Gölün bulunduğu yerin yükseltisi 2.449 m'dir. Başarır, "Van İli Coğrafyası", s. 22.

¹⁶¹ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 671. Orijinal metinde gölün çevresi 16 km olarak geçmesine karşılık İsmail Mangaltepe, bu uzunluğu hatalı olarak 16 km² şeklinde vermektedir. Bkz. Mangaltepe, *XIX. Yüzyıl*, s. 52.

¹⁶² Cuinet'in bahsettiği bu göl Aygır Gölü olmalıdır. Aygır Gölü, Süphan Dağı'nın güney eteklerinde ve Adilcevaz İlçesi sınırları içerisinde bulunmaktadır. 1942 m yükseklikte bulunan göl, volkanik patlamalar sonucu meydana gelmiş tipik bir maar gölüdür. Ali Fuat Doğu-Orhan Deniz, "Aygır Gölü'nün Morfolojik Özellikleri ve Turizm Olanakları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, Sayı: 41, Aralık 2015, s. 692.

¹⁶³ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 671.

¹⁶⁴ Bu çay Özalp yöresinde çok sayıda küçük akarsuyum Saray Düzü'nde toplanmasıyla oluşmuştur. *Yurt Ansiklopedisi*, s. 7534.

¹⁶⁵ Shiel, "Notes on a Journey", s. 59.

¹⁶⁶ Kapalı bir göl olan Erçek Gölü'ne dökülen ana akarsu Memedik Çayı'dır. İran sınırından doğmakta ve doğu batı yönündeki akışını sürdürerek doğudan Erçek Gölü'ne katılmaktadır. Neşe Duman-İhsan

1.6.2. Bend-i Mahi Çayı

Brant'ın verdiği bilgiye göre Bend-i Mahi önemli akarsulardan biridir; geniştir ve koyu mavi renktedir. Kıyıları uzun sazlıklarla kaplıdır. Kaynağı, Bayezid'e doğru ilerleyen dağlarda bulunmaktadır. Bend-i Mahi bu dağların güneyindeki vadilerden akmaktadır. Brant, Bend-i Mahi'nin kaynağından göle kadar kat ettiği mesafenin 56 ila 64 km¹⁶⁷ arasında olabileceği tahmininde bulunmaktadır.¹⁶⁸ Texier'e göre Bend-i Mahi, Van Gölü'ne dökülen kayda değer büyüklükteki tek akarsudur.¹⁶⁹ Cuinet, Bend-i Mahi'nin Van Gölü'ndeki ağzının Karahan olduğunu ve akarsuyun Abagh (Çaldıran) Ovası'nda üç kaynağının bulunduğunu belirtmektedir.¹⁷⁰ Bu kaynaklara Baragolan Su, Soğuksu ve Kükürtlü su denilmektedir. Kükürtlü Su adını, bir kükürt madeninin bulunduğu Kükürtlü Köyü'nden alır.¹⁷¹

1.6.3. Şahmıram Suyu

Brant'ın verdiği bilgilere göre bu kullanışlı eser¹⁷², Van'ın kurucusu olduğu düşünülen Şemiram'a ya da Semiramis'e dayandırılmaktadır. Bazı haritalarda bu Şemiram Suyu adıyla bir nehir olarak gösterilmektedir. Gözeleri, vadinin üst kısmındadır. Brant, bu kanalın Edremit bahçelerinin kenarından geçtiğini, bahçeleri suladığını ve Van'a doğru yol aldığı güzergâhtaki birkaç değirmeni de çevirdiğini belirtmektedir.¹⁷³ Bu akarsu yapay olması nedeniyle bazı avantajlara sahipti. Zira Texier, Şahmıram Suyu hariç diğer akarsuların yılın bir bölümünde kuruyan sadece zayıf dereler olduğunu ifade etmektedir.¹⁷⁴

Çiçek, "Erçek Gölü Havzasının Jeomorfolojisi ve Gölün Oluşumu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, Sayı: 20, Kış 2012, s. 247.

¹⁶⁷ Son dönemlerde yapılan araştırmalarda ise Van Gölü Havzası'nın en büyük akarsularından biri olan Bendimahi'nin uzunluğu 90 km olarak tespit edilmiştir. Başarır, "Van İli Coğrafyası", s. 15.

¹⁶⁸ Brant, *1838 Yazında Kürdistan*, s. 121.

¹⁶⁹ Texier, *Description de l'Arménie, la Perse*, s. 4.

¹⁷⁰ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 666.

¹⁷¹ Mangaltepe, *XIX. Yüzyıl*, s. 40.

¹⁷² İnsanlık tarihinin en eski ve günümüzde işlevi devam eden sulama sistemlerinden biri Van Gölü'nün doğu kıyısında uzanmaktadır. 1950'li yıllarda DSİ tarafından yenilenmiş, eski kanal kalıntıları büyük ölçüde yok edilmiştir. Bugünkü kanal Gürpınar Ovası'nın kenarındaki Başet Dağı'nın batı eteklerinden doğan güçlü bir kaynağın suyunu Van kentine taşımaktadır. Bu kanalın toplam uzunluğu 50 km'den fazladır. Eski kanalın set duvarlarından parçaları yeni kanalın bazı kesimlerde izlenebilmektedir. Kılıç, *Van 2006 Kültür ve Turizm*, 134.

¹⁷³ Brant, *1838 yazında Kürdistan*, s. 101.

¹⁷⁴ Texier, *Description de l'Arménie, la Perse, et la Mésopotamie*, s. 4.

1.6.4. Hoşap-Engil Çayı

Hoşap Çayı¹⁷⁵, geçtiği güzergâhlara göre isimler aldığı¹⁷⁶ için XIX. yüzyılda bölgeyi ziyaret eden seyyahlar bu akarsudan muhtelif adlarla bahsetmişlerdir. 1860'ların başlarında bölgeyi ziyaret eden Millingen, Hoşap Nehri'nin Engil'deki güzergâhında oldukça fazla miktarda su aktığını belirtmektedir.¹⁷⁷ 1288 yılına ait Erzurum Vilayet Salnamesi'nde bu akarsuyun adı “Nehr-i Mahmudi” olarak geçmektedir.¹⁷⁸ Cuinet, Engil Suyu'nun adını bu akarsuyun kaynaklarından birine sahip Engil Köyü'nden aldığını belirtmektedir.¹⁷⁹

¹⁷⁵ Başkale ve İspiriz Dağları'yla Norduz Yaylası'ndan kaynaklarını alır. Hoşap Ovası'ndan 50 m kadar derinden akar. Uzunluğu 130 km'dir. Başarır, “Van İli Coğrafyası”, s. 15, 16.

¹⁷⁶ Hoşap Çayı, havzanın aşağı kısmında Van Gölü'ne dökülmeden önce Engil Çayı adını alır. Mehmet Bozkoyun-Necmettin Elmastaş, “Hoşap Çayı Havzası'nın Su Potansiyeli ve Bu Potansiyelin Değerlendirilmesine Yönelik Öneriler”, *Turkish Studies*, Volume 14, Issue 3, 2019, s. 1229.

¹⁷⁷ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 87.

¹⁷⁸ *Salname-i Vilayet-i Erzurum*, 1288, s. 175.

¹⁷⁹ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 666.

İKİNCİ BÖLÜM

SEYAHATNAMELERE GÖRE VAN'IN İDARİ YAPISI

2.1. Van'ın İdari Statüsü

Şehirler, birer yönetim merkezleri olmaları açısından büyük bir öneme sahiptir. Anadolu şehirlerinin başta gelenleri, XIX. yüzyıl boyunca eyalet ya da sancak merkezi durumundaydı.¹⁸⁰ XIX. yüzyılda Van, idari açıdan birçok değişikliğe uğramasına rağmen bir sancak olabilme özelliğini daima korumuştur. Bu da Osmanlı Devleti'nin taşrada idari bir merkez olarak Van'dan vazgeçemediğinin göstergesidir. Van'ın idari açıdan önemli bir yer oluşu, bazen bölgeyi ziyaret edenlerin de dikkatini çekmiştir. Mesela 1876 yılında Van'a gelen Edward Lewes Cutts, Van Gölü'nün çevresinde Ahlat ve Vastan gibi birçok kasabanın bulunduğunu, ancak Van'ın muhtemelen bölgenin daima merkezi olduğunu ifade etmektedir.¹⁸¹ XIX. yüzyıl boyunca Van'a gelen seyyahlar, dönemin idari ve siyasi durumu hakkında teferruatlı bilgiler vermişlerdir. XIX. yüzyılda idari açıdan meydana gelen değişiklikler seyahatnamelere de yansımış, yüzyılın ilk yarısında kullanılan paşalık, müsellim gibi tabirlerin yerini yüzyılın ikinci yarısında kullanılan vali, kaymakam, müdür gibi unvanlar almıştır.

2.2. Van Paşalığı'nın İdaresi

XIX. yüzyılın ilk yarısında Van'ı ziyaret eden seyyahlar, seyahatnamelerinde *Van Paşalığı* tabirini kullanmışlardır. 1805'te bölgeyi ziyaret eden Jaubert'in verdiği bilgilere göre, Kürtlerin çoğunlukla yaşadığı bölgeler, tanımlandığı üzere, valilerin paşa unvanını aldığı ya da benimsediği sekiz sancağı ya da eyaleti kapsamaktadır. Bunlar *Bayezid, Muş, Van, Çölemerik, İmadiye, Süleymaniye, Karaçolan* ile *Zaho* sancaklarıdır.¹⁸²

1836 yılında Van'a gelen J. Sheil, Van Paşalığı'nın idari durumu hakkında, "*Van Paşalığı, büyük ölçüde semboliktir, ancak paşanın otoritesi yalnızca gölün*

¹⁸⁰ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu*, s. 10.

¹⁸¹ Cutts, *Christians Under the Crescent in Asia*, s. 139.

¹⁸² Jaubert, *Voyage en Arménie et en Perse*, s. 79.

kıyılarındaki kasabaların yer aldığı, kuzey hariç, şehrin yerleştiği ovanın az ötesine ulaşır ve Süphan Dağı'nın altındaki yerler, Ahlat, Erciş, Adilcevaz, Bargiri ile Elbak paşanın kontrolü altındadır.” ifadelerini kullanmaktadır.¹⁸³ Van Paşalığı'nın bu sembolik yapısı, bölgedeki yerel beylerden biri olan Han Mahmud'un topraklarını genişletmesinde önemli bir kolaylık sağlamıştır. Sheil'in bildirdiğine göre Van'ın batıdaki sınırı Bitlis bölgesidir, ancak Paşalığın bu bölümü güneyde olduğu gibi neredeyse tamamen Han Mahmud'un hâkimiyeti altındadır.¹⁸⁴

2.1.1. Han Mahmud

Bir Kürt beyi olan Han Mahmud, seyyahların sıkça bahsettiği bir isim olmuştur. Sheil, Edremit'ten yaklaşık 39 km uzaklıkta Han Mahmud'un ikameti olan *Pasvakh*¹⁸⁵ ile karşı karşıya geldiklerini ve Artos Dağı'nın kayaları arasında kalenin fark edildiğini bildirmektedir.¹⁸⁶

1837'de bölgeyi ziyaret eden Wilbraham, Han Mahmud hakkında şu bilgileri vermektedir: “*Han Mahmud, ismen Van Paşası'nın yetki sınırlarına tabi, ancak fiilen bağımsız güçlü bir Kürt reisidir. Birçok defa Bâbüâli'ye karşı isyan derecesini yükseltmiş ve şimdiye kadar daima cezasız kalmakla paçayı kurtarmıştır. O, hâlâ muhafaza ettiği Van Paşalığı'na ait bir bölgeyi geçen sene ele geçirmiştir. Han, bu daha cüretkâr kahramanlıkların yanı sıra toprakları üzerinden geçme riskini göze alabilen herhangi bir kervanı yağmalamaktadır.*”¹⁸⁷ 1837 yılına kadar Van Paşalığı'na ait birçok toprağı ele geçiren Han Mahmud, bu faaliyetlerini sonraki yıllarda da sürdürmüştür. Bölgedeki otorite boşluğundan istifade ederek, Van Paşalığı'na ait birçok toprağı ele geçiren Han Mahmud'a karşı Osmanlı merkezi yönetiminin bu denli kayıtsız kalmasının bazı nedenleri bulunmaktaydı.¹⁸⁸

¹⁸³ Shiel, “Notes on a Journey”, s. 66.

¹⁸⁴ Shiel, “Notes on a Journey”, s. 66.

¹⁸⁵ Günümüzdeki adı *Kazanç* olan bu yerleşim yeri Van'ın Gevaş ilçesine bağlı bir mahalledir. Bkz. <https://nisanyanmap.com/?y=kazan%C3%A7&t=&lv=1> (E.T. 25.11.2019)

¹⁸⁶ Shiel, “Notes on a Journey”, s. 69.

¹⁸⁷ Wilbraham, *Travels in the Trans-Caucasian*, s. 345.

¹⁸⁸ Kavalalı Mehmet Ali Paşa meselesi Kürtlerin çoğunlukla yaşadığı bölgelerdeki oluşumları yakından etkilemiştir. Zira Osmanlı Devleti'nin Mehmet Ali Paşa ile uğraşmak zorunda kalması Kürt bölgesindeki yönetimi merkezileştirme dolayısıyla Kürt emaretlerini ortadan kaldırma çalışmalarını geciktirmiştir. Kürt beylikleri bu durumdan istifade ederek güçlenme fırsatı bulmuşlardır. Hakan, *Müküs Kürt Mirleri Tarihi*, s. 82.

1838 yılında bölgeyi ziyaret eden Konsolos Brant, Han Mahmud ile ilgili şunları anlatmaktadır: “*Han Mahmud, Artos dağlarının güneyinde kalan Müküs adlı bir bölgenin bağımsız reisinin oğludur. Ailenin mülkleri bir ağabeylerinin oğluna geçmiş, Han Mahmud ve diğer kardeşleriyle kılıç yoluyla, daha önce Van Paşalığı’na ait olan 100’den fazla köyü ele geçirmişler. Yağma amacıyla İran sınırına sık sık baskınlar düzenlemişler; bu yolla ve kendi köylerinden gelen gelirlerle azımsanmayacak miktarda bir servet sahibi olmayı başarmışlar. Bu servet, kendi çıkarları için çok sayıda fukara ve gözü kara adamı devşirmelerine imkân sağlamış, onların destekleri ve kendilerinin cesaretleri sayesinde Van paşalarının gücüne ve İran hükümetinin misillemelerine karşı durmayı başarmışlar. Son dönemde de Han Mahmud ihtiyatlı bir düşünceyle, Van Paşası İshak Paşa üzerinden Erzurum Seraskerine tabi olmayı teklif etmiş ve bu amaçla bir kardeşini oraya göndermiş. Kardeşi, Serasker tarafından çok iyi karşılanmış, itibarla gönderilmiş, şu anda da geri dönüş yolundaymış. Han Mahmud, Van merkezine gitmeyi hiçbir zaman göze alamamış; ama yakın köylerde İshak Paşa ile görüşmeler yapmış. Bu görüşmelerde yanında her zaman 500-600 kişilik silahlı adamı olurmuş.*”¹⁸⁹ Her ne kadar Han Mahmud, Osmanlı yönetimi ile anlaşma yoluna gitmek istese de, sonraki dönemlerde mücadeleci yapısını devam ettirmiştir.

2.3. Tanzimat’ın Tatbikinden Sonra Van’ın İdaresi

Tanzimat’ın Van’da tatbik edilmesinden 2 yıl sonra yani 1849’da Van’ı ziyaret eden Austen Henry Layard, Van’ın idari durumu hakkında önemli bilgiler vermektedir. Layard, Van’ın yöneticisi olarak Mehmed Paşa’dan¹⁹⁰ bahsetmektedir.

¹⁸⁹ Brant, 1838 Yazında Kürdistan, s. 98.

¹⁹⁰ **Reşid Mehmed Paşa (Bostancıbaşızâde):** Enderûn’da yetişerek tüfenkçibaşı ve çıktıktan sonra kapıcıbaşı ve 1236’da (1820/21) gurebâ-yı yesâr ağası oldu. Sonra İşaretçi Osman Paşa ve sonra Es’ad Paşa’ya kethüdâlık ederek bir hayli müddet taşrada gezdi. Sonra mîrimîran rütbesiyle Van kaymakamı olup 19 Şevval 1266’da (28 Ağustos 1850) vezir rütbesiyle Van valisi Rebiyülâhîr 1271’de (Ocak 1855) Harput, Receb’de (Mart-Nisan) Erzurum ve Muharrem 1272’de (Eylül-Ekim 1855) Bosna valisi olup Rebiyülevvel 1274’te (Ekim-Kasım 1857) azledildi. Muharrem 1275’de (Ağustos-Eylül 1858) Halep valisi olup Zilka’de 1276’da (Mayıs-Haziran 1860) azledildi. 1277 ortasında (1860 sonları) Konya, Cemaziyelevvel 1278 (Kasım 1861) sonlarında İzmir, Ramazan 1279 sonlarında (Mart 1863 ortaları) Sivas ve Rebiyülâhîr 1282’de (Eylül 1865) Kastamonu, Safer 1283’te (Haziran-Temmuz 1866) Erzurum, Şa’bân 1284 (Aralık 1867) ortalarında yine Kastamonu, Cemaziyelâhîr 1288’de (Ağustos-Eylül 1871) Trablusgarb 16 Receb 1289’da (19 Eylül 1872) Hicaz ve 17 Rebiyülâhîr 1291’de (3 Haziran 1874) ikinci defa Halep valisi olup 12 Safer 1292’de (20 Mart 1875) azledildi. 2 Zilhicce 1292’de (30 Aralık 1875) ikinci defa Erzurum valisi olup 16 Rebiyülâhîr 1293’de (11 Mayıs

¹⁹¹ Dönemin devlet salnamelerinden anlaşıldığına göre bu yönetici *Van Kaymakamı Miri Miran Mehmed Reşid Paşa*'dır.¹⁹² Layard'ın verdiği bilgiye göre Mehmed Paşa Ramazan ayında şehrin surları dışındaki bahçelerin birinde bir köşkte yaşamaktaydı. Layard, Mehmed Paşa hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: “*Mehmed Paşa, İstanbul'un son bostancıbaşısının oğluydu ve imparatorluk sarayındaki bir çocuktan yetiştirilmiş olan sevimli, ağırbaşlı tavırları olan, üstelik oldukça bilgili bir adamdı. Kendi ülkesi dışına hiç çıkmamış olmasına rağmen, Avrupa'nın alışkanlıklarından ve geleneklerinden habersiz değildi.*”¹⁹³ Layard'ın verdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere Osmanlı yönetimi Tanzimat'ın uygulanmasından sonra, bölgenin refah seviyesini yükseltmek için Van'a iyi bir yönetici atamıştır.

Layard, Mehmed Paşa'nın kişiliğinin yanı sıra yönetimi hakkında da malumat vermektedir. Onun izlenimlerine göre ılımlı ve uzlaşmacı bir yönetim izleyen Mehmed Paşa'nın idaresinde bulunan sancağın gelirlerinin yönetiminde değişmez bir dürüstlük ve rüşvetin ulaşamayacağı bir adalet duygusu hâkimdi. Bu yüzden Layard, Mehmed Paşa'nın bir Türk yöneticisinde çok nadir görülen niteliklere sahip olduğunu ve bunun imparatorluğun gelişmesi ve refahı için vazgeçilmez olduğunu ifade etmektedir.¹⁹⁴ Layard, Mehmed Paşa'nın ılımlı yönetimi altında Van'ın refah düzeyinin hızla yükseldiğini de belirtmektedir.¹⁹⁵

Mehmed Paşa hakkında olumlu ifadelerini sürdüren Layard, Van'ı ziyareti sırasında yani 1849'da bütün Paşalığın Türk hazinesine yıllık 6.000 keselik (yaklaşık 27.000 lira) bir meblağ ödediğini belirtmektedir.¹⁹⁶

1860'ların başlarında Van'da bulunan Frederick Millingen, Van'ın idari yapısıyla ilgili bilgiler vermektedir. Millingen'in verdiği bilgilere göre, Van Vilayeti'nin yönetim sistemi, Türk idarelerinin geri kalanıyla aynı temeldedir. Mutasarrıf unvanlı bir paşa hükümete karşı sorumludur. İki Hristiyan olan on dört

1876) vefat etmiştir. Tedbirli, doğru, ılımlı, güler yüzlü, idareciliğe vâkıftı. Yumuşak başlılığından ve olgun idareciliğinden ötürü “Öküz” diye lakap kazanmıştı. Oğlu Halil Sâmî Paşa'dır. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, C. 5, (Yayına Hazırlayan: Nuri Akbayar; Eski Yazıdan Aktaran: Seyit Ali Kahraman), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s. 1381-1382.

¹⁹¹ Layard, *Nineveh and Babylon*, s. 389.

¹⁹² SDAO, 1264, Defa 2, s. 119; SDAO, 1265, Defa 3, s. 81.

¹⁹³ Layard, *Nineveh and Babylon*, s. 389.

¹⁹⁴ Layard, *Nineveh and Babylon*, s. 389-390.

¹⁹⁵ Layard, *Nineveh and Babylon*, s. 391.

¹⁹⁶ Layard, *Nineveh and Babylon*, s. 394.

üyeden oluşan meclis, valinin görevlerini yerine getirmesine yardımcı olurlar.¹⁹⁷ Yine Millingen'in vermiş olarak bilgilere göre muhasebeci, valinin gözetiminde vilayetin finansal yönetiminden sorumludur. Müftü ise mahkemede Şer'i hukuka göre kararlar alır.¹⁹⁸ Ermeniler, piskoposun otoritesindedir. Piskopos ruhani liderliğin yanında, Ermenilerin sivil yönetim görevini de üstlenmiştir. Millingen bu yönetim sisteminin ülke üzerinde iyi bir yönetim olduğunda basit ve tamamıyla etkin olabileceğini belirtmektedir.¹⁹⁹

Millingen, Van'da konuk olduğu sırada Van Valisi Resul Paşa²⁰⁰ ile tanıştığını ifade etmektedir. Millingen'in izlenimlerine göre Resul Paşa; 50 yaşlarında, siyaha boyanmış sakalı, saçı, düzgün kaşı ve kirpikleriyle ilk bakışta olgunluk çağında olduğunu gösteren bir adamdı. Millingen'in verdiği bilgilere göre Resul Paşa bir Kürt prensiydi. Resul Paşa'nın Van Valisi yapılmasının nedeni ise Osmanlı Hükümeti'nin politikasından kaynaklanmaktaydı.²⁰¹

1877 yılında Van'ı ziyaret eden Fred Burnaby'nin verdiği bilgilere göre Paşa, senede 2.200 lira ücret almakta ve bu altınla ödenmekteydi. Garnizon komutanının ücreti ayda 20 sterlin olup, ödemede her zaman birkaç aylık gecikme söz konusuydu. Macar doktorun ücreti ise ayda 17 sterline gelmekte ve ücreti altın üzerinden ödenmekteydi.²⁰²

1879'da Van'da bulunan Tozer, yöredeki gezileri sırasında kendisine eşlik eden Vali Muavini²⁰³ hakkında bilgi vermektedir. Tozer, Muavinin birkaç sene Batı

¹⁹⁷ Millingen, *Wild Life Among the Koords*, s. 155.

¹⁹⁸ Millingen burada yanılmaktadır. Zira mahkemede kararlar almak kadının görevidir. Müftünün görevi ise ayrıdır. Yönetici sınıfından olmamakla birlikte şehir yaşantısında sözü geçen saygın kişilerden birisi de müftü idi. Bilindiği gibi müftüler, İmparatorluğun merkezinde bulunan ve ulemanın başkanı durumunda olan Şeyhülislamın devlet ve hükümet merkezinde gördüğü işleri, eyalet ve sancak merkezi olan büyük kentlerde gören kimselerdi. Yöneticilerin, kadının veya halkın çözemediği dinsel bir sorunları ortaya çıktığında ya da sorunlarına din bakımından destek sağlamak istediklerinde müftülere başvurlardı. Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu*, s. 91.

¹⁹⁹ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 98, 99.

²⁰⁰ **Resül Şâkir Paşa**: Kürttür. 1276'da mîrimîran olup Cemaziyelevvel 1276'da (Aralık 1859) Van mutasarrıfı oldu. Birkaç sene sonra azledilmiş ve yaşlı olarak memleketinde vefat eylemiştir. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, s. 1377.

²⁰¹ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 114, 115.

²⁰² Burnaby, *At sırtında Anadolu*, s. 333.

²⁰³ 1864 Vilayet Nizamnamesi ile merkez sancağının mutasarrıflığı kaldırılmıştır. Bu görevi yerine getiren kişiye "Vali Muavini" denilmiştir. Vali muavini, valilere görevlerinde yardımcı olacak ve vali olmadığı zamanlarda valiye vekâlet edecek ve valinin kendisine verdiği görevleri yerine getirecekti.

Avrupa’da bulunmuş olan ve Fransızca ile İtalyancayı iyi konuşan centilmen bir Ermeni olduğunu ifade etmektedir. Tozer’in verdiği bilgilere göre Muavin, Paşa’nın yetki bölgesinde aracı olarak görev yapan bir memurdu ve görevden alınması da ancak İstanbul’daki merkezi hükümetin isteğiyle olabilirdi.²⁰⁴ Osmanlı yönetimi, Ermeni birisini muavin atayarak gayrimüslimlerin sorunlarını çözüme kavuşturmak amacını gütmektedir. Zira Tozer’in, muavinin aracılık görevini yaptığını belirtmesi bu hususa işaret etmektedir.

XIX. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Van, bir vilayet statüsüne sahip olmakla birlikte, aynı zamanda bir sancak ve kaza merkezidir. Bu nedenle Vital Cuinet, terim karmaşasını önlemek için “*Van Sancağı*” yerine “*Van Merkez Sancağı*” ve “*Van Kazası*” yerine de “*Van Merkez Kazası*” tabirlerini kullanmıştır.²⁰⁵

XIX. yüzyılın son dönemlerine dair Van’ın idari yapısıyla ilgili ayrıntılı bilgileri Cuinet vermektedir. Cuinet’in verdiği bilgilere göre, yeniden yapılandırılan Van Vilayeti, idari olarak 2 sancağa bölünmüştür: Van ve Hakkâri. Van Vilayeti’ne bağlı 19 kaza ve toplamda 2.279 köyü ihtiva eden 103 nahiye²⁰⁶ bulunmaktaydı.²⁰⁷ Cuinet’in idari taksimatla ilgili vermiş olduğu bu bilgiler, 1306/1889 yılına ait devlet salnamesiyle büyük benzerlik göstermektedir.²⁰⁸

Cuinet, Van Vilayeti’ndeki idari yetkilerin; vilayetin genel yöneticisi olan vali, Hakkâri Sancağı’nın yöneticisi olan mutasarrıf, kazaların yöneticileri olan 18 kaymakam ve nahiye yöneticileri olan 103 müdür tarafından kullanıldığını ifade etmektedir. Yine Cuinet’in verdiği bilgilere göre, bu 123 yetkili, başkanlıkları

Mutullah Sungur, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti’nde Taşra İdaresi ve Vilâyet Yönetimi”, *Türkler*, C. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 754.

²⁰⁴ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 347.

²⁰⁵ Cuinet, *La Turquie d’Asie*, s. 688-715.

²⁰⁶ 1864 Nizamnamesi nahiye için; “birkaç köyün toplanmasıyla meydana gelen yerleşmeler; kaza olmayıp, kazalara ilhak edilerek nahiye itibar olunacaktır” diyor. Yani köy ile kaza merkezi arasında bir büyüklük ve nüfusa sahip yerlerin nahiye olacağı ve bu tür yerleşmelerin istisna olarak kaldığını Babıâli de bilmekteydi. Gerçekte ise nahiye olmaya uygun yerleşme birimlerinin daha çok imparatorluğun Rumeli vilayetlerinde bulunması; nahiye kuruluşunu iç ve dış siyaset yönünden problemli bir hale getirmişti. Bu yüzden 1864 Vilayet Nizamnamesi, nahiyeden söz etmekle beraber; kuruluşu, organları ve yönetim usulü hakkında hiçbir hüküm içermemekteydi. Nahiye yönetimini, statüsünü belirleyerek daha etraflı bir biçimde düzenleyen ve taşra yönetiminin bir kademesi haline getiren 1871 Nizamnamesidir. Bu nizamnameye göre; nahiye dairesine girecek köy ve çiftliklerde en az 500 erkek nüfusu olması gerekmektedir. (52 madde). İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK Yayınları, Ankara, 2000, s. 99.

²⁰⁷ Bkz. Ek-1.

²⁰⁸ SDAO, 1306, s. 474-484.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SEYAHATNAMELERE GÖRE

VAN'DA SOSYAL VE KÜLTÜREL YAŞAM

3.1. Şehrin Yapısı

Jaubert, aynı adlı gölün doğu kıyısında yer alan Van şehrinin, oldukça iyi durumda moloz duvarlarla çevrili olduğunu ve oldukça yüksek koni şeklindeki izole bir kayaya kurulmuş olan kale tarafından savunulduğunu belirtmektedir.²¹⁵ Sheil, Van'daki manzaranın Asya'da gördüğü en güzeli olduğunu ifade etmektedir.²¹⁶ Van'ın doğa güzellikleri nedeniyle, misafir olarak kalmak için doğunun en ideal şehirlerinden biri olduğunu ifade eden Millingen, kentin ne kadar harika olduğuyula ilgili Van'ın yerel halkının bir deyişini şu şekilde aktarmaktadır: “*Dünyada Van, Ahrette İman.*” Şehri Toprakkale'nin tepesinden seyreden Simonis ise, Van ve göl manzarasının hayranlık uyandırıcı olduğunu ifade etmektedir.²¹⁷

Sheil, Van şehrinin, kayanın güney yüzü altında yerleştiğini ve her tarafta olmasa da bir hendek tarafından korunan, büyük yuvarlak ve küçük kare burçlara sahip çamurdan ve taştan bir duvarla çevrili olduğunu belirtmektedir. Sheil, kasabada iki büyük kilise, dört büyük cami, iki hamam ve iki kervansaray bulunduğunu ifade etmektedir. Sheil'e göre, sokaklar dar olsa da kasaba oldukça temizdir.²¹⁸

Southgate Van'ın, Türk minareleri dışında bir İran kasabasının tüm görünümüne sahip olduğuna dikkat çekerek, şehrin genel görüntüsünün çamur binaların büyük bir koleksiyonunu oluşturmalarına rağmen, bu binaların düzenli olarak ve iyi yapıldığı takdirde görünüş açısından fena olmadıklarını ifade etmektedir. Southgate bununla birlikte sokakların, bütün Türk kasabalarındakiler gibi dar, kötü döşenmiş ve kirli olduklarını ifade etmektedir.²¹⁹ Layard, şehrin kale-taçlı kayasıyla ayrıca savaş durumundaki surlar ve kuleleriyle bostanlar ve bahçeler içinde gizlenip yayıldığını belirtmektedir. O, Van şehrinin, izole kayanın güneyinde ve dibinde

²¹⁵ Jaubert, *Voyage en Arménie et en Perse*, s. 137.

²¹⁶ Shiel, “Notes on a Journey”, s. 63.

²¹⁷ Simonis, *Du Caucase au Golfe Persique*, s. 194.

²¹⁸ Shiel, “Notes on a Journey”, s. 63.

²¹⁹ Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 261.

bulunduğunu, sokakları ve çarşılarının küçük, dar ve kirli olduğunu, ama evlerin kötü yapılı olmadığını ifade etmektedir. Layard'ın verdiği bilgiye göre şehir, Erek dağından doğan akarsulardan elde edilmiş yapay derelerle sulanan verimli bağlar ve bahçeler ile çevrilidir.²²⁰

Millingen, Van'ın çevresindeki istihkâmla birlikte 240.000 km²'lik bir alana yayıldığını ve paralelkenar şeklinde olduğunu belirtmektedir. Onun verdiği bilgilere göre şehrin ana caddesi doğudan batıya uzanır ve çok sayıda dönemeçten anayola paralel pek çok kirli dar sokak bulunur. Diğerleri ise, ana caddeye diktir. Duvarlara yakın bölgede yerleşim yoktur. Şehrin batısı harabelerde doludur. Halk doğuda ağırlıklı olarak yerleşiktir, evler güney girişine doğru uzanır ve genellikle iki katlıdır.²²¹ Burnaby, Van'ın üç taraftan şehre beş-on kilometre uzaklıktaki tepelerle çevrili olduğunu, dördüncü tarafında ise aynı adı taşıyan gölün yer aldığını belirtmektedir.²²²

Cuinet'in verdiği bilgilere göre, Van'da 243 sokak vardır. Bunun 95'inin müstahkem yerde ve 148'i'nin bahçelerde olduğu söylenir. Van'da yaklaşık 5.000 ev vardır. Şehir ile Müslüman Mezarlığı arasında, bahçelerin batı ucunda 'Yeni Kapı' denilen kapının karşısında Hükümet Sarayı, belediye, Ziraat Bankası ve Rüşdiye okulu bulunur; ancak valinin konağı oldukça uzaktadır, bahçelerin doğusuna doğru, Norşin Mahallesi'nde, yani dokuzuncu mahallede yer almaktadır. Üst şehir, biri kalenin dâhilinde olan 2 kışla, 4 Pazar, 1 cezaevi, gümrük ile Düyûn-u Umûmiye ve Tütün Rejisi idareleri binalarını; Posta ve Telgraf Konağı, mahkemeler, belediye eczanesi, İranlıların hanı vs içerir. Protestan Okulu, üst şehirde iken, Amerikan misyonunun konutu bahçelerde, Erek Mahallesi'nde yer almaktadır.²²³

Yukarıdaki bilgilerden anlaşıldığı üzere yüzyılın başlarında Van şehriyle ilgili kısıtlı bilgiler veren seyyahların, zamanla şehir hakkındaki malumatları arttığı ve Van şehri hakkında daha fazla bilgi verdikleri görülmektedir.

²²⁰ Layard, *Nineveh and Babylon*, s. 387, 392.

²²¹ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 109.

²²² Burnaby, *At Sirtında Anadolu*, s. 326, 328.

²²³ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 694.

3.2. Van Evlerinin Yapısı

Seyyahların ilgisini çeken mekânlardan biri de evlerdir. Seyyahların verdikleri bilgilere göre evler, güneşte kurutulmuş kerpiçlerden inşa edilmiştir.²²⁴ Southgate, bu evlerin daha iyi tarzının, kimi zaman harici olarak toprak ile saman karışımından oluşan sıvadan kaplandığını belirtmektedir.²²⁵ Tozer'e göre çoğunlukla güneşte kurutulmuş kerpiçlerden inşa edilmiş olan bu evler, sokaklara oldukça kötü bir görünüm vermektedir.²²⁶

Sheil, kasvetli bir duvardan başka hiçbir şeyin göze çarpmadığı İran tekniğinin aksine, her konutun sokağa doğru kafesli pencerelere sahip olduğunu belirtmektedir. Gezgin, üstelik konutların birçoğunun üstte Osmanlıların oturduğu ve tütün içtiği sokağa çıkıntı yapan ahşap odalara sahip olduğunu ifade etmektedir.²²⁷ Sheil'in ifadelerinden anlaşılıyor ki, o dönemlerde bu çıkıntı odalar, bir nevi günümüzdeki balkonların işlevini görmekteydi. Zira günümüzde de balkonlar, bazı kimseler tarafından sigara içmek için kullanılmaktadır. Gezgin ayrıca her kapının üzerine “*Allahu Ekber*” (Tanrı Uludur) kelimelerinin yazılı olduğunu belirtmektedir.²²⁸

Brant, Van Paşası'nın oturduğu konağın geniş olduğunu ve paşanın büyük babası tarafından yaptırıldığını, güneşte kurutulmuş tuğlalardan inşa edildiğini, ama yarım yüzyıldır sapasağlam kaldığını belirtmektedir. Yine Brant'ın verdiği bilgiye göre evlerin ve duvarların tümü toprakla yapılmaktadır ve öylesine sıkı karılmıştır ki, tamirat görmeden elli-altmış sene dayanabilmektedirler.²²⁹

Millingen ise evlerle ilgili farklı hususa dikkat çekmektedir. O, doğuda genellikle garip bir şekilde evlerin damlarının düz olduğunu belirtmektedir. Millingen'in bahsettiği başka bir gariplik ise, gazete kâğıtlarının kullanımındadır. O, burada cam yerine pencerelerde gazete kâğıdı bulunduğunu, zengin olanların ise evin

²²⁴ Shiel, “Notes on a Journey”, s. 63; Brant, *1838 Yazında Kürdistan*, s. 104; Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 261; Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 344.

²²⁵ Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 261.

²²⁶ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 344.

²²⁷ Shiel, “Notes on a Journey”, s. 63.

²²⁸ Shiel, “Notes on a Journey”, s. 63-64.

²²⁹ Brant, *1838 Yazında Kürdistan*, s. 104.

içine ışık alabilmek için gazete kâğıtlarının ortasına küçük bir cam yerleştirdiklerini ifade etmektedir.²³⁰

Millingen, günümüz açısından da oldukça önemli olan bir Kürt evindeki izlenimini şu şekilde aktarmaktadır: *“iki kadın yuvarlak bir ateşin yanında yerde oturuyorlardı... Şömine odanın orta yerindeydi. Şöminenin deliği zeminden iki yarda aşağıdaydı. Kürtler bu şömineye tandır diyorlardı. Bu şömineden daha çok ters çevrilmiş büyük bir kavanoza benziyordu. Kuru hayvan dışkısı tandırın içine atılıyordu. Tüm mutfak ve ocak bundan oluşuyordu ve bütün evlerde bu basit ve ilkel şömine kullanılıyordu. O dakikalarda kadınlar kahvaltıyı hazırlamakla meşguldüler. Bu şöminelerden çıkan duman ve ateşler, yanan bir kraterden çıkan lav gibi görünüyordu. Kadınların bu duman ve ateşe nasıl tahammül edebildiklerini anlamak güçtü. Sıcaklığın ve dumanın dışarıya çıktığı çatıdaki pencere, baca vazifesi görüyordu. Bu tarz bacalar tüm Kürt evlerinde yaygın olarak kullanılıyordu.”*²³¹

Millingen, evlerdeki dekorasyona da değinmeden geçmemiştir. Bölge insanının mobilya konusundaki zevkinin çok basit olduğuna değinen gezgin, ziyaret ettiği evdeki yaşayanların tüm eşyasının, birkaç yün halı ile yorgan, birkaç yer yatağı, üç beş içine günlük kullanılacakların doldurulduğu deriden yapılmış geniş çantadan oluştuğunu belirtmektedir.²³²

3.3. Van Sancağı'nın Nüfusu

XIX. yüzyılın ilk yarısında Van Sancağı'nın nüfusunu kesin rakamlarla ortaya koymak mümkün değildir. Bunun başlıca nedeni, bu dönemde Van'ı kapsayan bir nüfus sayımının olmamasıdır. XIX. yüzyılda Van'a gelen seyyahların nüfusla ilgili verdikleri bilgiler, genellikle tahminlerden oluşmakta ve yine bunların kendi izlenimlerine dayanmaktadır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Van'ın nüfusu hakkında bilgi veren resmi verilerde bir artışın olması, bu resmi verilerin seyahatnamelerde nüfusla ilgili yer alan bilgilerle karşılaştırılmasına olanak

²³⁰ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 112.

²³¹ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 81.

²³² Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 81.

sağlamaktadır. XIX. yüzyılın sonlarına doğru ise Van'ın nüfusu hakkında daha sağlam verilere ulaşmak mümkündür.

XIX. yüzyılın ortasında Van'ı ziyaret eden Mehmed Hurşîd Paşa, Van Sancağı'nın erkek nüfusunu 45.260 kişi olarak vermektedir.²³³ 1289/1872 Erzurum Vilayet Salnamesi'nde Van Sancağı'nın toplam nüfusunun 81.320 kişi olduğu ve nüfusun 39.598'ini Hristiyanların, 41.722'sini ise Müslümanların oluşturduğu belirtilmiştir.²³⁴ Cuinet, Van Sancağı nüfusunu 130.000 kişi olarak vermektedir. Onun verdiği bilgilere göre bu nüfusun 61.000'ini Müslümanlar, 66.000'ini Hristiyanlar, 1.000'ini Yahudiler ve 2.000'ini ise Yezidiler ile Çingeneler oluşturmaktaydı.²³⁵ 1881/82-1893 Osmanlı genel sayım istatistiklerine göre Van Sancağı'nın toplam nüfusu 113.964 kişiydi. Bu nüfusun 54.582'sini Müslümanlar, 59.382'sini Ermeniler oluşturmaktaydı.²³⁶

3.3.1. Van Şehri (Sancak Merkezi)'nin Nüfusu

XIX. yüzyılda Van'ı ziyaret eden seyyahların birçoğu Van şehrinin nüfusu hakkında tahmini bilgiler vermiştir. 1805'te Van'ı ziyaret eden P. Amédée Jaubert, Van nüfusunun 15.000 ile 20.000 arasında olduğunu ve bu nüfusun çoğunluğunun Ermenilerden oluştuğunu belirtmektedir.²³⁷ Van'ı, 1836'da ziyaret eden Sheil, surların dışındaki bahçelerdeki banliyöler dâhil olmak üzere, nüfusun 2000'i Ermeni olan 12.000 kişiden meydana geldiğinin söylendiğini belirtmektedir. Onun verdiği bilgiye göre, kasabanın diğer sakinleri bilhassa Türklerden ve az miktardaki Kürtlerden oluşmaktaydı.²³⁸ 1838 yılında Van'ı ziyaret eden Konsolos Brant, şehrin nüfusunun, bahçeler dâhil olmak üzere yaklaşık 5.000 Müslüman ve 2.000 Ermeni aileden oluştuğunun hesaplandığı bilgisini vermektedir.²³⁹ 1839'da Van'da bulunan Texier, Van nüfusunun yaklaşık 15.000 kişi olduğunu ve bu nüfusu Türklerin, Ermenilerin ve Kürtlerin oluşturduğunu belirtmektedir.²⁴⁰ 1849'da Van'ı ziyaret eden Austen H. Layard, Van'da 12.000 ile 15.000 arasında kişinin oturabileceği

²³³ Mehmed Hurşîd Paşa, *Seyahatname-i Hudûd*, Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 1997, s. 231.

²³⁴ *Erzurum Vilayet Salnamesi*, 1289, s. 142.

²³⁵ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 690.

²³⁶ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 306.

²³⁷ Jaubert, *Voyage en Arménie et en Perse*, s. 138.

²³⁸ Shiel, "Notes on a Journey", s. 63.

²³⁹ Brant, *1838 Yazında Kürdistan*, s. 111.

²⁴⁰ Texier, *Description de l'Arménie, la Perse, et la Mésopotamie*, s. 18.

tahmininde bulunmaktadır.²⁴¹ 1860'ların başında Van'da bulunan Millingen, Van şehrinin nüfusunu 14.000 kişi olarak vermekte ve bu nüfusun 8.000'ini Ermenilerin, 6.000'ini ise Müslüman Kürtler ile Türklerin oluşturduğunu belirtmektedir.²⁴² 1877'de Van'da bulunan Burnaby, şehirde 20.000 kişinin yaşadığının söylenmesine karşılık, kendisi bu sayıyı abartılı bulmuştur. Burnaby, kendi izlenimlerinden yola çıkarak bütün şehir nüfusunun 16.000'den fazla olamayacağını ifade etmektedir.²⁴³ 1879'da Van'da bulunan Tozer, aldığı duyuma göre şehrin nüfusunun 30.000 olduğunu ve bu nüfusun dörtte üçünün Ermenilerden oluştuğunu belirtmektedir.²⁴⁴ 1889 yılında Van'ı ziyaret eden Isabella Bird, Van şehrinin nüfusunun 32.000 kişi olduğunun tahmin edildiğini ve bu nüfusun 3'te 1'inin Hristiyan olduğuna inanıldığını belirtmektedir.²⁴⁵ Cuinet, 1890 yılına ait Van şehir nüfusunu 30.000 kişi olarak vermektedir. Cuinet'in verdiği bilgiye göre bu nüfusun 16.000'ini Müslümanlar, 13.500'ünü Hristiyanlar ve 500'ünü de Yahudiler oluşturmaktaydı.²⁴⁶ 1893-1894 yılları arasında Van'da bulunan Lynch, Van'daki banliyölerin muazzam büyüklüğü ve surlarla çevrili kasabanın adeta hıncahınç dolu mahalleleri düşünüldüğünde, böyle etkileyici bir yerde 30.000'den fazla insanın yaşayamayacağına inanmanın güç olduğunu ifade etmektedir.²⁴⁷

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere seyyahların nüfusla ilgili vermiş oldukları bilgiler, kendi izlenimlerine ve duyumlarına dayanmaktadır. Bu nedenle şehrin nüfusunu kesin bir rakamla ortaya koymak mümkün görünmemektedir.

²⁴¹ Layard, *Nineveh and Babylon*, s. 392.

²⁴² Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 113.

²⁴³ Burnaby, *At Sirtında Anadolu*, s. 332, 333.

²⁴⁴ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 348.

²⁴⁵ Bird, *Journeys in Persia and Kurdistan*, s. 340.

²⁴⁶ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 691.

²⁴⁷ Lynch, *Armenia Travels and Studies*, s. 80.

3.4. Etnik Durum

3.4.1. Türkler

Cuinet, Van Vilayeti'ndeki Türk nüfusunun özellikle Van şehrinde, gölün doğusundaki ve kuzeyindeki bazı köylerde ayrıca Hakkâri Sancağı'nda yaygın olduğunu belirtmektedir.²⁴⁸

Seyyahlar, Van Türklerinin kökenini Osmanlıların bölgeyi fethettikten sonra buraya yerleşen Türklere dayandırmaktadırlar. Layard, Van'ın eski irsi paşalarının yanı sıra başlıca ailelerin Türk kökenli olduklarını ve bunların Van'a yaklaşık 300 yıl önce Konya'dan geldiklerini²⁴⁹ belirtmektedir. Layard, bu bilgiyi ise bu Türklerin soyundan gelenlerden öğrendiğini ifade etmektedir.²⁵⁰ Van'daki Türklerle ilgili bilgi veren Millingen, birkaç yüzyıl önce Türk fatihlerinin ve yeniçerilerinin bu kasabalara yerleştiklerini, bu insanlarla onların devam eden soylarının, İslamiyet'in içinde eriyip gittiklerini ve bugünlere onlardan hiçbir iz kalmadığını ifade etmektedir.²⁵¹ Cuinet de Millingen gibi, bunların kökeninin bu ülkenin ilk Osmanlı fatihlerine dayandığını belirtmektedir. Cuinet, bunların âdetleri ve geleneklerinin çok sayıda evlilik yoluyla akraba oldukları Kürtlerden çok farklı olmadığını belirtmesine karşılık, bu Türklerden hiçbir iz kalmadığını iddia eden Millingen'in aksine, bu insanların her şeyden önce Türk dilinin alışılmış ve neredeyse özel kullanımıyla ayırt edilebildiklerini ifade etmektedir.²⁵²

Lynch, Van şehrinin Müslüman nüfusu arasında her biri ortalama olarak elli kişiden oluşan yaklaşık altı ailenin Türk asıllı olarak sınıflandırılabilceğini, bu Türklerin en önde gelenlerinin *Timuroğulları*, ardından *Camuşçuoğulları* ve *Topçuoğulları* olduğunu belirtmektedir.²⁵³

²⁴⁸ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 636.

²⁴⁹ Kayaçelebizadeler, Timuradeler ve Şabanzadelerden sonra yine Van'ın tanınmış ailelerinden Camuşçuoğulları, Devcioğulları, Dilaveroğulları, Altayoğulları, Kaplanoğulları, Sebuvaroğulları, Aşıroğulları, Leventoğulları, Karacehennemogulları, Çilingiroğulları, Şerifefendioğulları, Akıfpaşazadeler, Odabaşıoğulları, Boyaoğulları, Şeyhbenderoğulları, da 15. yüzyılın sonlarına doğru Konya Karaman'dan göç ederek Van'a gelip yerleşmişlerdir. Bugünkü Vanlıların birçoğu Karaman'dan gelen Türk boylarının çocuklarıdır. Kaya Kayaçelebi, *Doğunun Yıldızı Van (Bütün Yönleriyle)*, Zafer Matbaası, İstanbul, 1990, s. 56.

²⁵⁰ Layard, *Nineveh and Babylon*, s. 394.

²⁵¹ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 96.

²⁵² Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 636.

²⁵³ Lynch, *Armenia Travels and Studies*, s. 83.

Jaubert'e göre, Türkler dini fanatizmi en yüksek derecede taşırlar. Onlar, konuksever, gösteriş bakımından muhteşem ve ağırbaşlı, ayrıca adetleri gereği ciddidirler. Bunun yanı sıra sabırlı ve cesurlar, bu nedenle yetenekli ve cömert hareketler yapabiliyorlar.²⁵⁴ Southgate, Erzurum ile Van arasında yaşayan Türklerin birçok kusurlu davranışa sahip olmalarına karşılık, genelde dinlerine samimiyetle bağlı göründüklerini ifade etmektedir.²⁵⁵

3.4.2. Kürtler

Asahel Grant, Kürtleri²⁵⁶, “İran ile Türkiye arasındaki dağlık ülkede yaşayan ve bu iki imparatorluk arasında ismen bölünmüş savaşı bir ırk” olarak tanımlamaktadır.²⁵⁷ Cuinet, Kürtlerin vilayete yayılmış durumda olduklarını ve yalnız yaşadıkları merkez bölgeleri hariç diğer ırklarla karışıklarını ifade etmektedir.²⁵⁸

Millingen, modern zamanlardaki Kürtlerin, Kardukların devamı olduğu konusunda bazı şüpheler bulunmasına karşılık, etnologların büyük bir oranda bu konuda görüş birliği içinde olduklarını belirtmektedir.²⁵⁹ Millingen'in üzerinde durduğu bir husus da “Kürt” adıyla ilgili olmuştur. Onun verdiği bilgilere göre İranlılar, Kürtlere *Kürd* diyorlar, *vau* harfini kullanıyorlar ve bu harfi Fransızların *u* harfi gibi telaffuz ediyorlar. Ülkenin bugünkü sahibi olan Türkler, Kürt sözcüğünü İranlılar gibi telaffuz ediyorlar, sadece *d* değişerek *t* oluyor ve Kürt diye telaffuz ediyorlar. Araplar ise, Kürtlere ne *Kürd* ne de *Kürt* diyorlar. Onlar Kürtlere tekil olduğunda *Kart*, çoğul olduğunda *Ekrad* diyorlar. Arapça *Taife-i Ekrad*, Kürtler

²⁵⁴ Jaubert, *Voyage en Arménie et en Perse*, s. 315, 316.

²⁵⁵ Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 264.

²⁵⁶ Bir kısım tarihçiler Kürtlerin kökeninin M.Ö. IX. yüzyılda Van Gölü yöresinde yaşamış olan Khaldilere bağlamaktadır. Khaldiler Asur kaynaklarında Urartular adıyla geçmektedir. Ancak Kürtlerin ataları olduğu kesinlik kazanmamıştır. Ayrıca Kürtlerin Turanî bir kavim olduğu görüşünü izah ederken İbrahim Kafesoğlu gibi tarihçiler Eberhard, Rasonyi ve Németh gibi tarihçilerin konuya dair açıklamalarını da zikrederler. M. Aktok Kaşgarlı ise Kürtlerin sınır toplumu karakteri arzeden bir topluluk olduklarını, Türk-Arap ve Fars gibi milletlerden etkilenecek kültür karakterlerini meydana getirdiklerini belirtmektedir. Ercüment Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, Ankara, 2004, s. 301.

²⁵⁷ Grant, *The Nestorians; or the Lost Tribes*, s. 10.

²⁵⁸ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 636.

²⁵⁹ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 126.

anlamına geliyor. Kürtlerin ise kendi dillerinde milliyetlerine verdikleri ad *Kurmanc*'tır.²⁶⁰

Texier, Kürtlerin dilinin bugüne kadar derinlemesine bir çalışma konusu olmadığını belirtmektedir.²⁶¹ Ayrı bir dilin, ulusların birbirinden farkının ilk göstergesi olduğuna dikkat çeken Millingen, Kürtlerin, Türkçeden ve Farsçadan farklı, kendilerine ait dillerinin bulunduğunu ifade etmektedir. Millingen, Kürtlerin bu iki ulusla yakın ilişkide bulunmaları nedeniyle Türkçeden bol miktarda deyim, Farsçadan da sözcük aldıklarını da belirtmektedir.²⁶²

Seyyahların birçoğu Kürtler hakkında hakarete varan ifadeler kullanmışlar ve Kürtleri yağmacılıkla suçlamışlardır.²⁶³ Jaubert, göçebe Kürtlerin hırsızlığa çok yatkın olduklarını, belki de bu eğilimin onları durmadan dolaşmaya iten nedenlerden biri olduğunu ifade etmektedir.²⁶⁴ Grant'a göre, Kürtlerin bir kısmı çadırlarda yaşayan göçebeler iken bir kısmı da yerleşik köy sakinleridir; ancak hepsi az ya da çok yağmacı alışkanlıklara sahiptir.²⁶⁵ Seyyahların Kürtlerle ilgili vermiş oldukları bilgiler kendilerinden önce bölgeyi ziyaret edenlerle büyük benzerlik göstermektedir. Bu durum da seyyahların birbirlerinden etkilendiklerini göstermektedir.

Millingen'e göre Kürtlerin karakterinin şekillenmesinde göçebe yaşantı etkili olmuştur. Onun ifadelerine göre, Kürt ırkının karakterinde, diğer göçebelerde olduğu gibi, birçok gariplik bulunmaktadır. Yine aynı husustaki açıklamalarını sürdüren seyyah, otlaklardaki araştırmalardan ya da yağmalardan sonra Kürtlerin, vahşi bir içgüdüye ve harisliğin rahatsızlığına sahip olduklarını, bir tilki zekâsı ve çevikliğiyle beraber diğer yırtıcı hayvanların garipliklerini de kaptıklarını ifade etmektedir. Millingen, bunun sonucunda Kürtlerin, sınır komşularına karşı ve kendi aralarında zorunlu olarak savaşçı olduklarını belirtmektedir. Ona göre, Kürtler, her an bir

²⁶⁰ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 127.

²⁶¹ Texier, *Description de l'Arménie, la Perse, et la Mésopotamie*, s. 24.

²⁶² Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 131-132.

²⁶³ Jaubert, *Voyage en Arménie et en Perse*, s. 82; Grant, *The Nestorians; or, the Lost Tribes*, s. 10; Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 636.

²⁶⁴ Jaubert, *Voyage en Arménie et en Perse*, s. 82.

²⁶⁵ Grant, *The Nestorians; or, the Lost Tribes*, s. 10.

düşmanla karşı karşıya kalacakları düşüncesiyle sürekli alarmdadırlar, hızlı hareket ederler ve acımasızdırlar.²⁶⁶

Millingen, Kürtlerin hepsinin Müslüman olduğunu ve hemen herkesin İslam inancı hakkında tüm dünyada olduğu kadar, bir şeyler bildiğini ifade etmektedir.²⁶⁷ Maunsell, Kürtlerin özellikle de göçebelerin dininde, muhtemelen çok erken çağlardan itibaren kendilerine miras kalan pagan akidelerinin izlerinin, Müslümanlığın görünür karakterleri altında yaşadığını belirtmektedir. Maunsell, bunların başlıcaları arasında bazı yerel ünlü kimselerin kabrinde ibadetlerin edilmesini ve paralı adakların yapılmasını zikretmektedir.²⁶⁸

Maunsell, asıl Kürt örgütlenmesinin hiç şüphesiz aşiret olduğunu ve aşiretlerin genel tabiatlarını hâlâ konargöçer ve kırsal olarak sürdürdüklerini ifade etmektedir. Ancak Maunsell, bu kadar değişken bir yapıya sahip bir ülkede ve iklimde bunu değiştiren birçok yerel koşulun bulunduğu da dikkat çekmektedir.²⁶⁹ Örneğin aşirete bağlılıkları az, şehir ve köylerde yaşamakta olan Kürtlerin Osmanlı yönetimiyle ilişkileri, Türklerden pek farklı değildi.²⁷⁰

3.4.3. Ermeniler

Millingen, Ermeni ulusunun günümüzde olduğu kadar antik dönemde de gayet iyi bilindiğini, bu nedenle onlar hakkında yeni bir şey söylemenin pek mümkün olmadığını ifade etmektedir. Millingen'in verdiği bilgilere göre, Ermeniler Ari denilen ırka mensupturlar. Ermeniler komşuları Kürtlerle aynı zamanda akrabadırlar. Her iki halk da bu ülkenin yerlisidir.²⁷¹ Cuinet, Van Ermenilerinin çoğunun Yahudi kökenli olduğunu, bunların Büyük Ermenistan Kralı Tigranes III'ün Filistin'den getirdiği esirlerden oluştuklarını, ayrıca onlarda hâlâ ırka ve antik İbranice'nin türüne özgü çeşitli yazı karakterlerinin bulunduğunu ifade etmektedir.²⁷²

²⁶⁶ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 141.

²⁶⁷ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 133.

²⁶⁸ Maunsell, "Kurdistan", s. 82-83.

²⁶⁹ Maunsell, "Kurdistan", s. 82.

²⁷⁰ Justin McCarthy, *Osmanlı'ya Veda*, (Çev. Mehmet Tuncel), Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 148.

²⁷¹ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 155.

²⁷² Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 646.

Wilbraham'a göre Ermeniler harika bir millettir. Yahudiler gibi yeryüzüne dağılmışlar, üstelik tarz ve görünüş ile ilgili birçok özelliklerinin yanı sıra dillerini ve dinlerini yabancı ulusların içinde muhafaza etmişlerdir. Endüstriyel faaliyetleri ve girişimleriyle Doğu'nun alışveriş ve ticaretini neredeyse tümüyle tekelleştirmede başarılı olmuşlar ve hem İran hem de Türkiye nüfusunun daha zengin kesimini oluşturmuşlardır.²⁷³

Wilbraham'a göre, *bir Ermeni'nin en büyük arzusu, kendisine paşalığın gelirleri üzerinde neredeyse sınırsız bir kontrol görevi veren bir paşanın bankacısı olmaktır.*²⁷⁴

Brant, Van Paşalığı'nın yerlisi olan çok sayıda Ermeninin, İstanbul'a göç ettiğini ve orada amele, hamal²⁷⁵, zanaatkâr ve bazılarının da sarraf olarak çalıştığını belirtmektedir.²⁷⁶ Millingen, Ermenilerin çalışkanlıklarının yanı sıra farklı bir özelliklerine dikkat çekmektedir. Seyyah, bilim ve sanatın Ermenilerin bulunduğu yerlerde yeşerdiğini ancak Ermenilerin hiçbir zaman için güçlü olmadıklarını, daima farklı dönemlerde ülkelerini işgal edenlerin kanunlarını uyguladıklarını ifade etmektedir. Millingen, bu göreceli zayıflığın nedenini Ksenophon'un şöyle anlattığını ifade eder: *"Ermeniler alışkanlıkları gereği şoklara alışkın değildirler."* Bu nedenle Millingen, savaş durumlarında Ermeni Krallığı'nın, eski dünya ulusları arasında ikincil bir rol oynadığını ifade etmektedir.²⁷⁷

²⁷³ Wilbraham, *Travels in the Trans-Caucasian*, s. 351.

²⁷⁴ Wilbraham, *Travels in the Trans-Caucasian*, s. 352.

²⁷⁵ Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının en önemli sonuçlarından biri, ülkenin iktisadi hayatını, yani geçim imkânlarını etkilemesidir. Yeniçeri Ocağı'nın yok edilmesi, Türk halkının (yani Müslümanların) geçim ve dolayısıyla varlıklarını doğrudan olumsuz yönden etkilemiştir. Bunun en dikkate değer misallerinden birisi, hamalların 1826 sonrasındaki durumudur. Hamallar, doğrudan yeniçerilerle ilgili kabul edilmektedir. Hamallar, yeniçerilerin en yakın yardımcıları, artçıları ve destekçileri kabul ediliyordu. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra Türk hamalların büyük çoğunluğu öldürüldü veya sürüldü. Yerleri, hizmetin devamı ilkesi gereği Ermeniler tarafından doldurulmuştur. Tuncer Baykara, "Yeniçeri Ocağının Kaldırılmasının Sosyal sonuçları", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri '28 – 30 Haziran 1989*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul, 1990, s. 149-150.

²⁷⁶ Brant, *1838 Yazında Kürdistan*, s. 111.

²⁷⁷ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 155.

Lynch: “*Ermeni tebaanın çoğunluğu kesinlikle yorucu ve şehrin sahip olduğu her türlü varlığı meydana getiren ömürler harcıyor.*” ifadesiyle Ermenilerin çalışkanlığına dikkat çekmektedir.²⁷⁸

Wilbraham, Ermenilerin önemli bir kısmının, 491 yılında Kalkedon Konsili’nin otoritesini reddettiklerinde uluslarının ayrıldığı Katolik Kilisesine geri döndüklerini, bu Katolik Ermenilerin, Venedik’teki Katolik Ermeni Manastırı’nın edebi çalışmalarla vesile olduğu bilginin yayılması sayesinde bir dereceye kadar eğitim ve zekâ bakımından yurttaşlarına göre genelde üstün olduklarını belirtmektedir.²⁷⁹

3.4.4. Yezidiler

Millingen’in verdiği bilgiye göre *Yezidi*²⁸⁰, Müslümanlar tarafından beceriksizlere ya da kötü insanlara hakaret etmek için kullanılan bir sözcüktür. Ona göre Yezidilerin bu hakarete maruz kalmalarının sebebi, ibadetlerini gerçek tanrıya değil de şeytana yapmalarıdır.²⁸¹

Asahel Grant, Yezidilerin İbrani kökeni geldikleri yönünde bazı kanıtlar ileri sürmüştür. Bu kanıtlardan ilki İbrahimi bir ayin olan “sünnet”tir. Sünnet İbraniler ile Müslümanlar arasında ortak bir ayin olmasına karşılık Grant, Yezidilerin bu ayini İbranilerden aldığını şu şekilde açıklamaktadır: “*eğer bu uygulama Müslümanlardan geçmiş olsaydı Yezidilik İslam diniyle ilişkilendirilecekti ama Yezidilerin bu uygulamayı Muhammedi komşularından almadığını şu olgu yeterince ortaya koyuyor. Müslümanların on üç yaşına kadar sünneti ertelemelerinin aksine Yezidiler*

²⁷⁸ Lynch, *Armenia Travels and Studies*, s. 83.

²⁷⁹ Wilbraham, *Travels in the Trans-Caucasian*, s. 352.

²⁸⁰ Yezîdî ismi konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Fırka mensuplarının İran’ın Yezd şehri sakinlerinden olması sebebiyle bu isimle anıldığı, Yeni Farsça’da “melek, tanrı” mânasında ized, Avesta dilinde “saygı ve ibadete lâyık” anlamında yezata, Pehlevîce’de ve modern Farsça’da “tanrı” mânasındaki yezdân kelimeleri yanında “tanrıya kulluk eden kimseler” anlamında ezidî, izidî, izdî kelimelerinden geldiği de söylenmiştir. Diğer bir anlayışa göre fırka mensuplarına, Emevî Halifesi I. Yezîd’e bağlılıkları ve onu beşer üstü bir varlık kabul etmelerinden dolayı bu ad verilmiştir. Son zamanlarda yapılan araştırmalar Yezîdiyye isminin I. Yezîd’le yakın ilgisinin bulunduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca söz konusu topluluk, Melek Tâvus’a (Kral Tâvus, Azâzîl) inandığından küçültücü bir isim olarak “âbedetü’l-İblîs” (şeytana tapanlar) şeklinde de nitelendirilmektedir. Bu arada Yezîdiyye’nin, Hâricî (İbâzî) fırkalarından Yezîdiyye ile (Yezîd b. Ebû Üneyse’ye [Enîse] mensup fırka) ilişkilendirilmesinin doğru olmadığını belirtmek gerekir. Kendilerini etnik bakımdan Kürt kabul eden fırka mensupları daha çok Ezîdî ve Yezîdî isimlerini kullanmaktadır. Ahmet Taşgîn, “Yezîdiyye”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 43, İstanbul, 2013, s. 525.

²⁸¹ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 164.

çocuklarını bebekken sünnnet ediyorlar. Öyleyse bu şekilde uygulanan söz konusu ayin, Yezidilerin İbrani kökenden geldiklerini gösteren güçlü bir kanıttır.” Grant’ın Yezidileri, İbranilerle ilişkilendirdiği ikinci kanıt Yezidilerin kurban sunmaları, üçüncü kanıt Hamur Bayramı’nı kutlamaları, dördüncü kanıt Yahudilere yasaklanmış olan yiyeceklerden kaçınmalarıdır. Grant’ın sunduğu beşinci ve son kanıt ise Suriyeli yazarların tanıklıkları olmuştur.²⁸² Grant’ın aksine Millingen, Yezidilerin Kürt ırkından olduğunu belirtmektedir. Millingen, bu nedenle Yezidilerin kullandıkları deyimlerin de Kürtçe olduğunu belirtmektedir.²⁸³

Grant’ın verdiği bilgilere göre, Yezidiler bir yüce Tanrı’ya ve en azından bazı açılardan İsa’nın bir kurtarıcı olduğuna inanıyorlar. Ayrıca Sabiiliğin ya da eskiden ateşe tapanların izleri de dinlerinde görülüyor. Güneş doğmadan önce hayranlıkla başlarını eğerek selam veriyorlar ve güneşin ışıkları yakındaki bir duvara veya nesneye vurduğu anda ilk huzmeleri öpüyorlar. Ayrıca kutsal olan bir element olan ateşi kirletmemek için nefesleriyle mumları söndürmüyor ya da ateşe tükürmüyorlar.²⁸⁴

Millingen’in verdiği bilgilere göre Yezidiler aşiret sistemine göre organize olmuşlardır, her aşiretin kendi şeyhi vardır ve inananlarını farklı şekillerde yönetirler.²⁸⁵ Yine Millingen’in verdiği bilgilere göre şeyhlerin yaşamlarında aristokrasi çok güçlüdür. Gururlu ve özel kurallarla dolu olan bu aristokraside bir *pleb* ile bir *aristokratın* evliliğinin cezası ölümdür. Bir insan ne kadar gururlu olursa, iblisin o kadar iyi müridi olur. Bu şeyhlerin en az otuz göbeğe uzanan soylulukları vardır. Soyluluğu aynı derecede uzağa gitmeyen hiç kimseyle evlenmezler.²⁸⁶

Yezidilerin birçok etnik unsura ve dini inanca dair izler barındırmaları, onların farklı etnik ve dini kökene dayandırılmalarına neden olmaktadır. Seyyahların, Yezidiler ile ilgili farklı bilgiler vermemelerinin temel nedeni de budur.

²⁸² Grant, *Nasturiler ya da Kayıp Kabileler*, s. 242-243.

²⁸³ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 168.

²⁸⁴ Grant, *Nasturiler ya da Kayıp Kabileler*, s. 34.

²⁸⁵ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 167.

²⁸⁶ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 167.

3.4.5. Nasturiler

Millingen'in verdiği bilgiye göre, bu insanlara *Nasturi* adının verilmesinin nedeni milliyetlerini değil, dinlerini belirtmek içindir. *Nasturi*, *Nestorius*'un takipçileri anlamına gelmektedir.²⁸⁷

Wilbraham, görme fırsatına sahip olduğu en ilginç insanlar olarak nitelendirdiği *Nasturi* Hristiyanlarının, kendilerini *Kaldanis* (Keldaniler) olarak adlandırdıklarını belirtmektedir.²⁸⁸ Millingen, bu ırkın atalarının antikitede Keldaniler olarak geçtiğini belirtmektedir. Cuinet, bu topluluğun adının dininden türediğini, hangi kökene sahip olduklarını kimseye belli etmediklerini ve bunların Asurluların soyundan geldiklerini ifade etmektedir.²⁸⁹ Nasturilerin farklı etnik kökene dayandırılmaları, XIX. yüzyılda ortaya çıkmış bir durumdur.²⁹⁰

Millingen, zaten içinde bol miktarda Arapça sözcük barındırdığını belirttiği *Nasturi* dilinin, ses olarak Arapçaya çok benzediğini ve bu nedenle de kulağa Arapçanın farklı bir lehçesi gibi geldiğini ifade etmektedir.²⁹¹

3.4.6. Yahudiler

Cuinet, Van Vilayeti'ndeki Yahudilerin Ninova'nın tutsaklığı sırasında oraya yerleşenlerden ve Ermenistan Kralı Tigranes III'ün Filistin'e yaptığı seferden geri getirdiklerinden oluştuğunu belirtmektedir. Cuinet, buradaki Yahudilerin büyük ölçüde çoğaldıklarını, ancak birçoğunun sonunda Hristiyan olduğunu ve bu nedenle de Ermeniler arasında sayıldıklarını, neticede bugüne kadar Kürtlerin yaşadığı bölgelerde babalarının adını ve dinini koruyan az sayıda Yahudi kaldığını ifade etmektedir. Cuinet'in verdiği bilgilere göre bu Yahudilerin fiziksel yapıları, dini yasaları gereği birbirleriyle evlenme zorunluluklarının bir sonucu olarak bozulmadan kalmıştır. Bu Yahudilerin genel uğraşları küçük ticarettir. Rabbinik karakterlerle

²⁸⁷ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 161, 162.

²⁸⁸ Wilbraham, *Travels in the Trans-Caucasian*, s. 358.

²⁸⁹ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 648.

²⁹⁰ Ortadoğu'nun en eski halklarından biri olarak bilinen Nasturilerin ırksal kökeni tam olarak bilinmemektedir. Bunun en büyük nedeni ise 19. yüzyıla kadar Nasturilerin etnik kimlikten daha ziyade dini kimliği kullanmaları ve adı geçen yüzyıla kadar dini kimliğe yapılan vurgudur. Ancak 19. yüzyılda dalga dalga yayılan milliyetçilik akımı Nasturileri de etkilemiş; bunun sonucu olarak onlar da ortak bir geçmiş ve kimlik arayışına yönelmişlerdir. Murat Gökhan Dalyan, *19. Yüzyıl'da Nasturiler (İdari Sosyal Yapı ve Siyasi İlişkileri)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Isparta, 2009, s. 5.

²⁹¹ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 163.

yazdıkları *Syro-Chaldaïque* lehçesini konuşuyorlar. Giyimlerinde özel bir şey yoktur, ancak bu Yahudilerin her biri şakaklarından sarkıttıkları iki uzun saç bukleleriyle diğer sakinlerden ayırt ediliyorlar.²⁹²

3.4.7. Çerkezler

Burnaby, Çerkezlerin Kafkasya'dan Ruslar tarafından sürüldüklerinde padişahın bu sürgünlere Anadolu'da toprak verdiğini belirtmektedir.²⁹³ Cuinet, Rusya göçmenleri olan Çerkezlerin yaklaşık olarak 15 yıldan beri Van Vilayeti'nde bulunduklarını ve toprağı ekerek geçindikleri Erciş Kazası'nda iki ya da üç küçük köyün nüfusunu oluşturdıklarını belirtmektedir. Cuinet'in verdiği göre, her ne kadar komşuları hâlâ Çerkezleri başkalarının mülküne yeterince saygı göstermemekle suçlasalar da hükümete olan bağlılıkları ve cesur doğaları, onların zaptiye gibi çok yararlı bir şekilde istihdam edilmelerini sağlamıştır.²⁹⁴

3.5. Van'da Gündelik Yaşam

Van şehir merkezinin çoğunluğunu Türklerin, Ermenilerin ve Kürtlerin oluşturduğu daha önce nüfus başlığı altında belirtilmişti. 1838'de Van'ı ziyaret eden Brant'ın izlenimlerine göre her saygın kişi şehirde bir eve, bahçesiyle bağı olan bir kır evine ve bazen de birkaç tarlaya sahipti. Kiralık evlerde oturmamaları, makul ihtiyaçlarının birçoğunu kendi bahçelerinden ya da küçük bir ticaretten elde ettikleri gelirle sağlayabilmelerinden ötürü ekonomik olarak ailelerini rahatça geçindirebilmekteydiler. Sarraflık veya bankerlik gibi işlerle iştigal eden ve genel olarak servetlerini artırmayı başaran bazı kimseler hariç çok az kişi zenginleşebilmekteydi. Bu avantajlara sahip olmayan kişiler ise geçinebilmek için çareyi İstanbul'a gitmekte bulmaktaydılar.²⁹⁵

Millingen, Van'ın içinde çok az insan oturduğuna dikkat çekerek, şehir dışındaki halkın kente pazar kurulduğu günlerde geldiğini ve ticari işleri olanların da hanların birinde kaldığını belirtmektedir.²⁹⁶ Ayrıca Millingen Van halkının kale

²⁹² Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 654.

²⁹³ Burnaby, *At Sirtında Anadolu*, s. 159.

²⁹⁴ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 653.

²⁹⁵ Brant, *1838 Yazında Kürdistan*, s. 113.

²⁹⁶ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 110.

çevresinde sıkışıp kalmaktansa bahçelerinde doğayla uğraşmayı tercih ettiklerini ve bu nedenle de kasaba dışında yani varoşlarda yaşadıklarını ifade etmektedir.²⁹⁷

Millingen, Kürtlerin ve Ermenilerin yaşadığı yerlerde çobanların genellikle Kürtlerden oluştuğunu ve Ermenilerin, daha çok toprakla uğraşmayı tercih ettiklerini belirtmektedir.²⁹⁸ Maunsell, Erzurum ile Van arasındaki bölgede Kürtlerin, keçilerini ve koyunlarını otatabildikleri dağ bölgelerini tercih ettiklerini ve sadece mevcut ihtiyaçlarına yetecek kadar arpa ile buğday yetiştirdiklerini belirtmektedir.²⁹⁹ Maunsell'e göre, Ermeniler en çalışkan toprak yetiştiricileridir ve vadilerdeki büyük köylerde toplanmışlardır.³⁰⁰

Isabella Bird, Ermenilerin endüstrileri ve tasarrufları ile her zaman ticaretlerini büyüttüklerini ve yeni ithal mallarını tanıttıklarını belirtmektedir.³⁰¹

Millingen Kürtlerin yaşadığı bütün köy ve kasabalarda ev halkının aynı odanın içinde birlikte uyuduklarından; annelerin, babaların, kızların oğlanların bebeklerin, öksüren seksenliklerin hepsinin dört duvar arasında karanlık bir odanın içinde dinlendiklerinden ve rahat ettiklerinden bahsetmektedir.³⁰²

3.6. Sağlık Koşulları ve Salgın Hastalıklar

XIX. yüzyıl, Osmanlı ülkesinde salgın hastalıkların yaygın bir şekilde görüldüğü bir dönem olmuştur.³⁰³ Yüzyıl boyunca Van'ı ziyaret eden seyyahların bir kısmının yolculukları salgın hastalıkların görüldüğü döneme denk geldiğinden bu konuya değinmeden geçmemişlerdir. Seyyahların salgın hastalıklara dair verdikleri bilgileri aktarmadan önce Van'daki sağlık hizmetleri hakkında bilgi vermek faydalı olacaktır. XIX. yüzyıl'ın sonlarına kadar Van'da bir hastanenin bulunmadığı gerek

²⁹⁷ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 112.

²⁹⁸ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 78.

²⁹⁹ Maunsell, "Kurdistan", s. 84.

³⁰⁰ Maunsell, "Kurdistan", s. 84.

³⁰¹ Bird, *Journeys in Persia and Kurdistan*, s. 340.

³⁰² Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 81, 82.

³⁰³ Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu*, s. 304.

seyyahların verdiği bilgilerden gerekse bu döneme dair yapılan araştırmalardan³⁰⁴ anlaşılmaktadır.

1860'ların başlarında Van'da bulunan Millingen, Saray'a giden anayola, yürüyerek on dakikalık uzaklıkta olarak tarif ettiği Asturci Köyü'nün bataklıklarla kaplı bir vadide bulunduğunu ve bu çevrede sıtmanın son derece ölümcül bir hastalık olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Millingen, bu iklime alışkın Kürtlerin, sıtmadan o kadar çok etkilenmemeleri gerektiğini ifade etmektedir.³⁰⁵ Millingen başka bir salgın hastalığa ise Kotur'da şahit olmuştur. O, Kotur'dayken askerler arasında tifo salgınının çıktığını ve çok sayıda kişinin öldüğünü belirtmektedir.³⁰⁶

Kimi seyyahlar, yolculuk ettikleri sırada salgın hastalıklara bizzat yakalanmaktaydı. Örneğin Cutts ve yanındakiler Bitlis'ten Van'a geldikten sonra rahatsızlanmışlar ve Amerikalı Misyoner Dr. Reynolds tarafından muayene edilmişlerdir. Dr. Reynolds, Cutts ve yanındakilere rahatsızlıklarının tamamen sıtmadan kaynaklandığını söylemiş ve onlara güçlü bir tedavi tavsiye etmiştir. Cutts, bunun üzerine sağlıklarının düzelmesi için uzun bir süre Van'da kaldıklarını ifade etmektedir.³⁰⁷

Salgın hastalıklardan bahseden diğer bir seyyah Burnaby'dir. 1877 yılında Van'ı ziyaret eden Burnaby, Van şehrinin batı yönünde, evlerin yakınında bir bataklık bulunduğunu, bu nedenle burasının yaz aylarında çok sağlıklı bir yere dönüştüğünü ifade etmektedir. Seyyahın verdiği bilgiye göre, bölgede tifoyla diğer ateşli hastalıklar yaygın haldedir. Bu dönemde Van'da bulunan Macar asıllı askeri cerrah, Burnaby'e Van'daki sağlıklı koşullar hakkında İstanbul'daki yetkililere çeşitli şikâyetlerde bulunulduğunu, Askeri Tıbbiye'ye bataklığın kurutulmasını öneren bir mektup gönderildiğini anlatmıştır. Van'daki bu sağlıklı ortamın bazen yöneticileri de etkilediği yine seyyahın verdiği bilgiler arasındadır. Burnaby, daha altı ay önce bir paşanın, tifo yüzünden hayatını kaybettiğini, bu hadisenin yeni valiyi

³⁰⁴ 1888 tarihli bir arşiv belgesinde "Van Vilayet Hastanesi" ifadesi geçmektedir. Fakat takip eden arşiv belgeleri incelendiğinde sözü edilen hastanenin sivillere hizmet imkânları sınırlı olan askeri bir hastane olduğu anlaşılmaktadır. Arvas, *II. Abdülhamid Döneminde*, s. 298.

³⁰⁵ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 193.

³⁰⁶ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 135.

³⁰⁷ Cutts, *Christians Under the Crescent in Asia*, s. 144.

önlem alınması için harekete geçirdiğini, ancak bugüne kadar valiyle doktorun önerilerini hayata geçirmeye yönelik hiçbir adım atılmadığını ifade etmektedir.³⁰⁸

XIX. yüzyılda Osmanlı ülkesinde gerek sağlık hizmetlerinin yetersizliği gerekse salgın hastalıkların yaygın bir şekilde görülmesi en çok da Amerikalı misyonerlerin işine yaramaktaydı.³⁰⁹

3.7. Van’da Eğitim-Öğretim

Southgate’in verdiği bilgiye göre Müslümanlar normal türden 4 okula, Ermeniler ise 2 okula sahiptiler.³¹⁰ Southgate, medreselerin sayısının az olduğunu ve bu medreselerde sadece alt seviyede öğrenimlerin gerçekleştirildiğini ifade etmektedir.³¹¹

Millingen, Van’da 1864’te Müslümanları öğrenime teşvik amacıyla bir hazırlık okulu açıldığını ve bu tarihe kadar öğretime dair hiçbir şey yapılmadığını ifade etmektedir.³¹² Millingen’in bahsettiği bu okul Rüşdiye olmalıdır. Zira 1864 yılında Kaya Çelebi Camii’ne bitişik bir Rüşdiye mektebi yapılmıştır.³¹³

Cuinet, Van Sancağı’ndaki okulların sayısı ile ilgili şu bilgileri vermektedir: “*Van Merkez Sancağı’ndaki okulların sayısı 48’dir. Kentte 43 ve kazalarda 5 tane okul vardır. Bunların 9 tanesi ortaokul ve 30 tanesi ilkokuldur. Müslümanların 3’ü Van’da, 3’ü de kazalarda olmak üzere 6 ortaokulları ve 28 tane ilkokulları vardır. Gregoryen Ermeniler aynı kentte 3 ortaokul ile 7 ilkokula sahiptirler ve ilkokulların*

³⁰⁸ Burnaby, *At Sirtında Anadolu*, s. 328.

³⁰⁹ Gerek halkın ilgisi ve gerekse American Board’ın “dini telkin ve eğitimi ön planda tutan bir sağlık hizmeti verme” projesinin devlet yönetimince de iyi anlaşılamayıp, engellenmemesi hatta misyonerlere göre yadırganmaması gibi sebeplerle kısa zamanda ülkenin her tarafında Amerikalı misyonerlerce sağlık projeleri yürütülmeye, hastane, poliklinik ve dispanserler açılmaya başlanmıştı. Bunun tabii sonucu olarak da hemen hemen her misyoner merkezine bağlı bir sağlık ocağı kurulmuştu. Bu misyoner kuruluşlarında birçok misyoner –bazısı doktor bile olmadıkları halde- “doktorluk” mesleğini de istismar ederek faaliyetlerini sürdürmüşlerdi. Ahmet Uçar, “American Board ve Osmanlı Ülkesindeki Tıbbî Faaliyetleri”, *Osmanlı’da Salgın Hastalıklarla Mücadele*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2005, s. 166.

³¹⁰ Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 262.

³¹¹ Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 265.

³¹² Millingen, *Wild Life Among the Koords*, s. 183.

³¹³ Göyünç, “Van”, s. 201. Aydın Talay isimli yazar ise bu Rüşdiyenin 02.06.1864 tarihinde açıldığını yazmaktadır. Aydın Talay, *Yıkılan Bir Şehrin Anatomisi*, Van Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yayın No: 4, Erzurum, 2017, s. 49.

2 tanesi kazalardadır. Protestan Ermenilerin Van'da biri erkekler diğeri kızlar için olmak üzere 2 ilkokulları vardır.”³¹⁴

Cuinet, bu farklı tür ve düzeydeki okullarda toplam 2,928 öğrenci olduğunu belirtmektedir. Öğrencilerin etnik unsurlara ve cinsiyete göre dağılımı aşağıda tabloda gösterildiği gibidir:³¹⁵

Tablo-3.1. Van Sancağı'ndaki Öğrencilerin Topluluklara ve Cinsiyetlere Göre Dağılımı

TOPLULUKLAR	Van Şehri		Kazalar		Toplam	
	Erkek	Kız	Erkek	Kız	Erkek	Kız
Müslümanlar	1.145	-	90	-	1.235	-
Gregoryen Ermeniler	914	420	129	-	1.043	420
Protestan Ermeniler	110	120	-	-	110	120
Toplam	2.169	540	219	-	2.388	540
Genel Toplam						2.928 Öğrenci

Tabloda göze çarpan en önemli husus Müslüman kız çocuklarının okula gitmemesidir. Bu nedenle öğretimde Ermeni nüfusu sayıca fazladır. Bununla birlikte 1892'den itibaren Müslüman kız çocukları için de okullar açılmaya başlanmıştır.³¹⁶

Van'daki Ermeni okullarından bir tanesinden çok hoşnut kaldığını ifade eden Isabella Bird, okullardaki eğitimin niteliğiyle ilgili izlenimlerini şu şekilde aktarmaktadır: “*Van'daki erkek ve kız okulları mükemmel bir temeldedir, sadece yetenekli erkekleri ve kadınları yönlendirmekle kalmaz, aynı zamanda Ermenileri, şehirdeki kendi okullarının öğretimini ve niteliğini yükseltmeleri için teşvik eder.*”³¹⁷

Lynch, Türk eğitim sisteminin Van'da uygulamalı olduğunu ve üç kademedен oluştuğunu belirtmektedir. Lynch, bunların ilkinin *İptidai*, ondan sonra

³¹⁴ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 695.

³¹⁵ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 695.

³¹⁶ 1897 tarihli Van Vilayet Salnamesinde ibtidai ismiyle iki okul görülmekte ve bu okulların ikisinin de kız ibtidaisi olduğu belirtilmektedir. Van merkezdeki bu okullardan biri 1892 yılında Hatuniye Mahallesi'nde diğeri ise 1893 yılında Halil Ağa Mahallesi'nde kurulmuştur. Arvas, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde*, s. 225.

³¹⁷ Bird, *Journeys in Persia and Kurdistan*, s. 335- 336.

Rüşdiye ismi verilen ortaokul ve son olarak da *İdadiye* denilen kolej ya da lise olduğunu ifade etmektedir.³¹⁸

Lynch, Van Şehri'ndeki Ermeni okullarının isimlerini, öğrencilerin sayısını ve bu okulların bulunduğu yerleri aşağıdaki tabloda gösterildiği gibi vermektedir:³¹⁹

Tablo-3.2. Van Şehrindeki Ermeni Okullarının İsimleri, Öğrenci Sayıları ve Mevkileri

Okulun Adı	Erkek Öğrenci Sayısı	Kız Öğrenci Sayısı	Bulunduğu Yer
Arakh	450	150	Erek Mahallesi/Bahçeler
Norashen	300	-	Norşin Mahallesi/Bahçeler
Yisusean	200	100	Surlarla çevri şehir
Hankusner	-	250	Hankusner/Bahçeler
Sandukhtean	-	150	Norşin/Bahçeler
Khach-poghan	155	-	Merkez cadde/Bahçeler
Lusavorchean (özel)	90	30	Merkez cadde/Bahçeler
Haykavank	85	15	Haykavank Mahallesi
Paragamean (özel)	50	25	Norşin Mahallesi/Bahçeler
Pusantean (özel)	-	75	Norşin Mahallesi/Bahçeler
Lukasean	45	10	Aşağı Norşin Mah./Bahçeler
Toplam Öğrenci	1.375	805	

³¹⁸ Lynch, *Armenia Travels and Studies*, s. 100.

³¹⁹ Lynch, *Armenia Travels and Studies*, s. 96.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SEYAHATNAMELERE GÖRE VAN'IN EKONOMİK YAPISI

4.1. Van'ın Ekonomik Yapısını Şekillendiren Faktörler

Seyahatnamelerde yer alan bilgilere göre, Van ve çevresindeki ekonominin yapısı genel olarak doğal şartlara bağlı olarak şekillenmiştir. 1860'ların başlarında Van'ı ziyaret eden Millingen, bu hususta şu ifadeleri kullanmaktadır: “*Van, ticari merkezlerden ve Karadeniz ile İran arasındaki kervan taşımacılık yollarından uzaktadır. Bu nedenle vilayet, yolcular ve tacirler tarafından çok nadiren ziyaret edilir. Doğa ise buraya cömert davranmıştır. İklim yumuşaktır... Toprak verimlidir ve burada her şey yetişebilir.*”³²⁰ Yine aynı hususta bilgi veren Maunsell, Van Gölü kıyılarının toprağının bütünüyle verimli olduğunu, taze su kaynağının bol olduğunu ve çok sayıda meyve bahçesiyle üzüm bağının bulunduğunu belirtmektedir.³²¹

4.2. Tarımsal Faaliyetler

Van ve çevresindeki ekonomik faaliyetlerin başında tarım gelmektedir. Bölgeyi ziyaret eden seyyahların birçoğu tarımsal faaliyetler hakkında bilgi vermişlerdir.

Seyyahlar tarımın önündeki en büyük engelin güvenlik sorunu olduğunu belirtmektedirler. Konu hakkında bilgi veren Brant, göçebe Kürtlerden kaynaklı emniyetsizliğin, tarım işçiliğine bir engel oluşturduğunu, ancak bu belanın zamanla ortadan kalkacağını umut edildiğini ifade etmektedir.³²²

Seyyahlar, Van'ın yer aldığı coğrafyada tarımın hangi yöntemlerle yapıldığına³²³ dair bilgiler de vermişlerdir. 1836'da bölgeyi ziyaret eden Sheil, Van

³²⁰ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 97.

³²¹ Maunsell, “Kurdistan”, s. 84.

³²² Brant, *1838 Yazında Kürdistan*, s. 112.

³²³ Osmanlı çiftçisi çoğunlukla ağaçtan yapılmış saban, el orağı, tırpan, çapa ve sürgü gibi iptidai araçlar kullanıyordu. Tarım tekniği daha ileri olan ülkelerin çift sürmede kullandığı pulluk, kara sabandan çok üstündü. Kara saban toprağı ancak 10-15 cm derinliğe kadar sürebiliyordu. Pulluk ise 20-25 cm derinliğe kadar inebiliyordu. Ayrıca bir iş gününde kara sabanla 3, pullukla 12 dönüm toprak sürülebiliyordu. Üstelik pullukla sürülen toprağın kalitesine ulaşabilmek için aynı toprağı kara sabanla 3-4 kez sürmek gerekiyordu. Tefik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 85.

Ovası’nda köylüleri çift sürerken bulduklarını belirtmektedir. Saban hakkında da bilgi veren Sheil, sabanın tamamen tahtadan meydana geldiğini ve iki tekerleğinin bulunduğunu, ayrıca tekerlerden birinin daha büyük olduğunu ifade etmektedir. Sheil’in verdiği bilgiye göre saban sekiz öküz tarafından çekilmekteydi.³²⁴ Tarım yöntemi hakkında bilgi veren Southgate ise bir gezi sırasında, “*Kürt aile reisleri iş başındaydı. Bir yerde onlar, bir orakla ot biçiyorlardı.*” diyerek tarımın bir el aracıyla yapıldığını ifade etmektedir.³²⁵

4.2.1. Tahıl Üretimi

Southgate’in verdiği bilgiye göre, Türkiye’de büyükbaş hayvanlara yaygın olarak verilen besin arpa samanıdır ve en yaygın hayvan yemi arpadır. İmparatorluktaki en yaygın tarım ürünü arpa, sonraki ise buğdaydır.³²⁶ Southgate, yulaf ile çavdarı nadiren gördüğünü ve mısırın sadece Avrupa Türkiye’sinde bol olduğunu belirtmektedir.³²⁷ Arpanın imparatorluktaki en yaygın tarım ürünü olmasına karşılık Van ve çevresinde buğday üretiminin ilk sırada yer aldığı diğer seyyahların verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır.

Millingen, gölü çevreleyen kazalarda buğday ve arpanın bol olduğunu belirtmektedir. Onun verdiği bilgiye göre Adilcevaz’da üretilen mısır en iyi türdür, buranın unu beyazlığı ve sahip olduğu besleyici niteliklerinden dolayı dikkat çekicidir.³²⁸

Burnaby, yöre topraklarının çoğunun ekili olduğunu, bölgede bol miktarda mısır ve diğer tahılların yetiştirildiğini ifade etmektedir.³²⁹ Tahıl ürünlerinden bahseden diğer bir gezgin ise Cuinet’dir. Cuinet, Van Kazası’nda ağırlıklı olarak buğday, arpa, çavdar, darı, asma üzüm, fasulye ve bezelye türleri üretildiğini belirtmektedir.³³⁰

Tahıl ürünleri, vilayetteki bölgeler arasında farklılık göstermekteydi. Bu hususta bilgi veren Cuinet, Van Vilayeti’nin başlıca ürünlerinin, kuzey bölgelerinde

³²⁴ Shiel, “Notes on a Journey”, s. 61.

³²⁵ Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 238.

³²⁶ Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 238.

³²⁷ Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 238.

³²⁸ Millingen, *Wild Life Among the Koords*, s. 153.

³²⁹ Burnaby, *At Sirtında Anadolu*, s. 327.

³³⁰ Cuinet, *La Turquie d’Asie*, s. 701.

buğday ve arpa ile merkez bölgelerinde darı ve mısır; güneyde, İmadiye Kazası'nda ise bilhassa pirinç tarımı olduğunu belirtmektedir.³³¹ Tahıl tarımıyla ilgili farklı bir bilgiyi ise Maunsell vermektedir. Maunsell, “*Van Vilayeti'nde buğday hasadı, düzenli olarak çok verimlidir*” diyerek buğday verimindeki bolluğun olağan bir hale geldiğini ifade etmektedir. Buğdayın bol olması, bazı olumsuz sonuçları da beraberinde getirmekteydi. Zira Maunsell, tahılın bazen depo ya da kârlı bir piyasa için ulaşım olanakları bulunmadığından ötürü çürüdüğünü ifade etmektedir.³³²

4.2.2. Meyvecilik

Brant'ın verdiği bilgiye göre, bölgede civar kazalarda toplanan az miktarda sarı böğürtlen üretilmektedir.³³³ Millingen, elma, armut, kiraz, kayısı, incir ağaçları ile üzüm bağlarının tüm bölgenin meyve gereksinmesini karşıladığını belirtmektedir.³³⁴ Cuinet, Van bahçeleri meyvelerinin, özellikle armut, elma, kayısı, şeftali, ayva, kiraz, vişne, çeşitli erik türleri ile beyaz ve siyah sofralık üzümleri ile ünlü olduğunu ifade etmektedir. Cuinet, bu ürünlerin özel alanı olan Şahbağı, Alaköy ve Van yakınlarındaki beş ya da altı köyün bahçelerinde de yetiştirildiğini belirtmektedir.³³⁵

Van Gölü çevresindeki kasabaların da meyvecilik açısından önemli yerler olduğu yine gezginlerin verdiği bilgiler arasındadır. Brant, Edremit'te önemli miktarda meyve üretildiğini ve güneşte kurutulan kayısıların buradan ihraç edildiğini belirtmektedir.³³⁶ Maunsell ise Van, Erciş, Ahlat, Vastan ve Adilcevaş kasabalarının elma, armut, erik, vişne, kayısı ve ceviz veren meyve bahçeleriyle ünlü olduklarını ifade etmektedir.³³⁷

4.2.3. Bostancılık

XIX. yüzyılda Van'daki tarımsal açıdan önemli bir faaliyet de bostancılık yani bahçe tarımıydı.

³³¹ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 656.

³³² Maunsell, “Kurdistan”, s. 84.

³³³ Brant, *1838 Yazında Kürdistan*, s. 113.

³³⁴ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 97.

³³⁵ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 701.

³³⁶ Brant, *1838 Yazında Kürdistan*, s. 102.

³³⁷ Maunsell, “Kurdistan”, s. 84.

Brant (1838), aydınlatmada kullanılmak üzere lamba yağı yapmak amacıyla keten tohumu yetiştirildiğini belirtmektedir.³³⁸ Cuinet, patates yetiştiriciliğinin son yıllarda oldukça geliştiğini, Keten'in, hem tekstil bitkisi hem de tohumu için önemli bir ticaret ürünü olarak yetiştirildiğini ifade etmektedir.³³⁹

Cuinet, başlıcalarını bakliyat ürünlerinin oluşturduğu bostancılığın da çok sayıda ürün verdiğini ifade etmektedir. Cuinet'in yazdığı ürünler arasında fasulye, bezelye, mercimek vb. ürünlerin yanı sıra lahana, kavun ve karpuz, farklı salata çeşitleri, pancar yaban turpu, havuç vb. bulunmaktadır. Cuinet, ayrıca son zamanlarda ekimi yapılan enginar, turp, karnabahar ve kerevizin de gayet başarılı bir şekilde yetiştirildiğini ifade etmektedir.³⁴⁰

4.3. Hayvancılık

Hayvancılık, bölgedeki ikinci önemli ekonomik faaliyettir. Millingen, Van'da çobanların yetiştirdiği koyunların tüm bölgenin et, yün, tereyağı ve peynirini karşılamasının yanı sıra, Küçük Asya, Suriye ve İstanbul pazarlarının temel ürünlerini oluşturduğunu ifade etmektedir.³⁴¹ Cuinet, Müküs kazasının meralarında Kürt çobanların gözetiminde büyük miktarda koyun sürülerinin beslendiğini ve kaza halkının bu hayvancılık dalından büyük miktarda gelir elde ettiğini belirtmektedir.³⁴²

Cuinet'in verdiği bilgilere göre, sığır, at ve küçükbaş hayvan türleri, yetiştiricilere yıllık ortalama aşağıda gösterildiği gibi bir üretim sağlamaktadır.³⁴³

³³⁸ Brant, *1838 Yazında Kürdistan*, s. 113.

³³⁹ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 701.

³⁴⁰ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 656.

³⁴¹ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 98.

³⁴² Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 715.

³⁴³ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 697.

Tablo-4. 1. Van Sancağı'nda Yetiştirilen Toplam Hayvan Miktarı

SIĞIR IRKI		At	Eşek	Katır	KOYUN IRKI		Toplam Baş
Öküz ve İnek	Bizon				Koyun	Keçi	
24.000	20.000	19.000	10.000	8.000	70.000	12.500	163.000
Toplam: 44.000 adet		19.000	10.000	8.000	82.500		
							163.000

4.3.1. Balıkçılık

Brant, ilkbaharda çok miktarda bir balık avlandığını, bunun için ise sepetler kullanıldığını ifade etmektedir. Brant'ın izlenimlerine göre halk, kendi ihtiyaçlarına yetecek kadar balık tutup bunları tuzlamakta, ayrıca hediye olarak göndermekte ve balığın çok küçük bir miktarını da satışa sunmaktadır. Brant, bu balığın ringaya benzediğini ve çok rağbet gördüğünü de belirtmektedir.³⁴⁴ Grant, gölün, çevre bölgelere bir ticaret ürünü olarak pazarlanan balık bakımından bereketli olduğunu ifade etmektedir.³⁴⁵ Burnaby, balık avcılığının nasıl yapıldığını şu şekilde anlatmaktadır: “Köylüler nehirlerin ağzına üç tane ağ gererler. Balıkların geçmesi için açık bırakılan ilk iki ağda huniler bulunur; ikinci ağdaki delikler, birinci ağdaki deliklerden çok daha küçüktür. Adamlar, dıştaki ağın üzerindeki basınçtan ağlarının alabileceği miktarda balık biriktiğini anlayınca ağları bir araya toplarlar. Yakalanan balıklar kaçma gayretiyle birkaç santim havaya sıçrarlar ve çok hareketli bir sahne oluşur.” Burnaby'nin verdiği bilgilere göre büyük balıklara rastlanmadığı gibi, göldeki balıkların ortalama büyüklükleri yarım ila bir kilo arasında değişmektedir. Yeterli miktarda balık yakalandığında kadınlar bunları tuza yatırır ve balıklar kışın tüketilmek üzere saklanır.³⁴⁶

4.4. Endüstriyel Faaliyetler

XIX. yüzyılda Van'daki en yaygın endüstriyel faaliyet dokumacılıktı. 1838 yılında bölgeyi ziyaret eden Brant'ın verdiği bilgilere göre Van şehrinde İran'dan

³⁴⁴ Brant, 1838 Yazında Kürdistan, s. 114.

³⁴⁵ Grant, Nasturiler ya da Kayıp Kabileler, s. 88.

³⁴⁶ Burnaby, At Sirtında Anadolu, s. 337.

ithal edilen pamuktan düşük kalitede basma üreten yaklaşık 500 dokuma tezgâhı bulunmaktaydı. Bu basmalar civarda kullanılmakta ve bir kısmı da kırmızıya boyanmak üzere Bitlis'e gönderilmektedir ki, bunların bir kısmı Van'daki insanların kullanımı için tekrar buraya geri gönderilmektedir.³⁴⁷ Yine Brant, Adilcevaz'da bilinen tarzda kaba pamuklu kumaş üreten yaklaşık 20 adet dokuma tezgâhı bulunduğunu, dokumacıların ise Türklerle Ermenilerden oluştuğunu belirtmektedir.³⁴⁸

XIX. yüzyılın ortalarında Van'ı ziyaret eden Mehmed Hurşîd Paşa, Van şehrinde bir miktar çulha, boyacı ve basmacı esnafı olduğunu, çulhaların bez dokuyup, boyacıların bu bezleri daha çok kırmızıya boyadıklarını belirtmektedir. Mehmed Hurşîd Paşa'nın verdiği bilgiye göre oldukça temiz şeyler olan bu bezleri basmacılar bazen çift olarak basmaktaydı.³⁴⁹

1860'ların başında Van'ı ziyaret eden Millingen, Van'daki endüstrinin henüz başlangıç aşamasında olduğunu belirtmektedir. Millingen'e göre el yapımı halıların desenleri ve renkleri çok güzeldir, fakat uzun ve dar oldukları için evlere pek uygun değildir. Yün çoraplar, eldivenler ve ketenler son derece iyi kalitededir. Millingen'in verdiği bilgiye göre, Van'ın en ünlü ürünü, *Van abası* olarak bilinen bir giysidir. Bu giysi keçi kılından örülmüş, su geçirmez bir üstlüktür. Millingen, İstanbul'dan ne zaman Van'a bir paşa gelse, ona hemen bir tane Van abası ısmarlandığını ifade etmektedir. Gümüş kupalar, gümüş nargileler bölgenin gümüş üreticileri tarafından son derece zarif bir biçimde üretilmektedir. Kentte ayrıca, önemli miktarda demir ve pirinç de işleniyor.³⁵⁰

Cuinet, vilayette mücevherat, kuyumculuk ve dokumacılığın özellikle Van Kazası'nda gelişmekte olduğunu ifade etmektedir.³⁵¹

Cuinet'in verdiği bilgilere göre, ham pamuk İran'dan gelmekteydi. Kadınlar, bu pamukları çıkırık ve iğ ile köylerde eğirip, *Van bezi* denilen kumaş ve ülkenin diğer kumaşlarını yapan dokumacılara teslim etmekteydi. Cuinet, kumaşların çeşitli

³⁴⁷ Brant, *1838 Yazında Kürdistan*, s. 113.

³⁴⁸ Brant, *1838 Yazında Kürdistan*, s. 131.

³⁴⁹ Mehmed Hurşîd Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s. 236.

³⁵⁰ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 98.

³⁵¹ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 701.

renklerde üretildiğini, ancak yerli alıcıların tercihindan dolayı en çok kırmızı renginin üretiminin yapıldığını ifade etmektedir. Kumaşlardaki boyanın kızılkök bitkisinden elde edildiği yine Cuinet'in verdiği bilgiler arasındadır. Cuinet, bütün bu kumaşların, büyük bir yerel tüketime ve önem taşımayan bir ihracata sahip olduğunu ifade etmektedir.³⁵²

4.5. Ticaret

Brant, Van'ın konumunun, toprağının, ikliminin ve hatta bütün koşullarının önemli bir ticaret merkezi olabilmesi için uygun olduğuna dikkat çekerek, şehrin sahip olduğu doğal üstünlüğü geliştirmesinin önündeki tek engelin kötü yönetim ve güvenlik eksikliği olduğunu ifade etmektedir.³⁵³

Brant, Van'ın ticari kapasitesinin çok sınırlı olması ve fakirliğin imkân vermemesi nedeniyle Avrupa mallarının tüketiminin çok az olduğunu belirtmektedir.³⁵⁴ Southgate, şehrin ticaretinin Bitlis, İran ve Erzurum ile olduğunu belirtmektedir. Southgate, İran'dan ithal edilen ana maddenin pamuk ve Van'ın başlıca imalatı olan kumaşların en yaygın ihracat ürünü olduğunu belirtmektedir.³⁵⁵

Brant, Şam ve Halep işi malların her kesimden insan tarafından giyim-kuşamda kullanıldığını, gerekli olup da bulunamayan diğer malların Erzurum ve İran'dan ithal edildiğini, Kirman şallarının ise çok yaygın bir şekilde kullanıldığını ifade etmektedir. Brant ayrıca satış için getirilen zırnık otunun Hakkâri dağlarından sağlandığını, bazı kuru ve yaş meyvelerin dışında ihraç edilebilecek başka bir ürün bulunmadığını, her türlü tahılın, meyveyle şarabın bol ve ucuz olduğunu belirtmektedir.³⁵⁶

1849'da bölgeyi ziyaret eden Layard, Şatak'taki pazarda Van'dan satış için getirilen birkaç İngiliz basma kumaşı ve diğer Avrupa eşyalarını gördüğünü belirtmektedir.³⁵⁷

³⁵² Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 701.

³⁵³ Brant, *1838 Yazında Kürdistan*, s. 112,113.

³⁵⁴ Brant, *1838 Yazında Kürdistan*, s. 112.

³⁵⁵ Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 261.

³⁵⁶ Brant, *1838 Yazında Kürdistan*, s. 113.

³⁵⁷ Layard, *Nineveh and Babylon*, s. 419.

XIX. yüzyılın ortalarında Van'da bulunan Walpole, göl sularının son zamanlarda analiz edildiğini, böylece sabun olarak kullanılan nadir maddenin Van Gölü'nün sularında bulunduğunu ve gelir elde etmek amacıyla pazarlarda satıldığını ifade etmektedir.³⁵⁸ Burnaby'nin verdiği bilgilere göre halk, bu maddeyi çok basit bir yöntemle elde etmekteydi. Yaz aylarında gölden aldıkları suyu büyük, sığ havuzlara boşaltırlar; güneş ısısu suyu buharlaştırır ve havuzların dibinde soda çökelir. Çıkarılan soda daha sonra Erzurum ile İstanbul'a gönderilmektedir. Van halkı, bu maddeyi çamaşır yıkarken sabun yerine kullanmaktaydı.³⁵⁹

Millingen, göldeki balıkçılığın yanı sıra küçük çaplı gemiciliğin de Ermeni girişimciler³⁶⁰ tarafından yapıldığını belirtmektedir.³⁶¹

Cuinet, Van Gölü'nden hükümetin iki farklı gelir elde ettiğini yazmıştır. Bunlardan biri, boraksın yılda 20.000 *kuruş* ya da yaklaşık 4.600 *frank* olan geliri; diğeri de balık avcılığıdır. Balıktan elde edilen gelir yaklaşık 80.000 *kuruş* ya da 18.400 *frank*'tır.³⁶²

4.6. Taşımacılık

4.6.1.Kara Taşımacılığı

Çift sürmede kullanılan öküzlerin aynı zamanda taşımacılıkta kullanıldığı yine seyyahların verdiği bilgiler arasındadır. 1836 yılında bölgeyi ziyaret eden Sheil, Van'dan Hoy'a buğday taşıyan küçük bir öküz kervanıyla karşılaştıklarını belirtmektedir. Onun gözlemlerine göre Kürtler, İran'da yükleri taşımak için öküzleri kullanan tek halktı.³⁶³

³⁵⁸ Walpole, *The Ansayrii, and the Assassins*, s. 120.

³⁵⁹ Burnaby, *At Sirtında Anadolu*, s. 328.

³⁶⁰ Van Gölü'nde ticari hayatın Ermenilerin kontrolünde bulunması durumunun değiştirilmesi arzusu, Van ve Bitlis vilayetlerinin ticaret, ziraat ve güvenliğin geliştirilmesi ve genişletilmesi gibi sebepler devleti Van Gölü ile alakalı sürekli bir arayışa sevk etmiştir. Bu sebeple XIX. yüzyıl sonlarında Van Gölü'nde küçük bir tersane vücuda getirilmesi ve vapur bulundurulması meselesi Meclis-i Vükela tarafından müzakere edilmiş, düşünülen tersanenin küçük vapur ve şilep imal edilebilecek büyüklükte olması tasarlanmıştır. Demirtaş-Subaşı, *Van Gölü Denizcilik Tarihi*, s. 44.

³⁶¹ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 160.

³⁶² Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 669.

³⁶³ Shiel, "Notes on a Journey", s. 59.

1860'ların başlarında Van'da bulunan Millingen, Avrupa'da sığırların toprak sürmek için kullanıldığını, ancak çiftçilikle uğraşmayan Kürtlerin, onları yük taşımacılığında kullandıklarını ifade etmektedir.³⁶⁴

1892'de bölgede bulunan Maunsell, iki öküz ile çekilen kızakların yaz boyunca gölün güney kıyısındaki Gevaş ve Karçıgan bölgelerinde belirli bir dereceye kadar dahi kullanıldığını, ancak buradaki bayırların daha dik ve daha zorlu olduğunu ifade etmektedir.³⁶⁵

Lynch (1893-94), Van şehrinin hiçbir kesintisiz trafiğin anayolu üzerinde bulunmadığını belirtmektedir. Onun verdiği bilgilere göre yurtdışından ithal edilen mallar, neredeyse sınırsız sayıdaki aşamalarla öküz arabalarında ya da yük atlarının sırtlarında taşınmaktaydı.³⁶⁶

XIX. yüzyılın farklı dönemlerinde Van'ı ziyaret eden seyyahların kara taşımacılığı ile ilgili vermiş oldukları bilgilere bakıldığında, yüzyıl boyunca pek bir şeyin değişmediği anlaşılmaktadır.

4.6.2. Göl Taşımacılığı

XIX. yüzyılın farklı dönemlerinde Van'ı ziyaret eden seyyahlar, göldeki taşımacılık³⁶⁷ üzerine bazen duyduklarını aktardıkları gibi bazen de bizzat göldeki taşıma araçlarının olduğuna şahit olmuşlardır. Sheil (1836), Van, Ahlat ve Tatvan arasında ticaret yapmak için gölde birkaç tekne kullanıldığını; fakat birkaç gün gölün kıyılarında yürüdükleri halde bir tanesinin dahi görünmediğini ifade etmektedir.³⁶⁸

Brant (1838), gölde beş altı tane derme çatma teknenin işletildiğinden bahsetmektedir. Brant'ın verdiği bilgiye göre bu tekneler, bazen Bitlis'e gönderilen ham pamuk ya da pamuklu kumaşları yol üzerindeki Tatvan'a taşıma işini

³⁶⁴ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 103.

³⁶⁵ Maunsell, "Kurdistan", s. 84.

³⁶⁶ Lynch, *Armenia Travels and Studies*, s. 89.

³⁶⁷ Van Gölü'nde XIX. yüzyılın başlarında, her biri ortalama olarak 20-30 kişi taşıyabilen yetmiş kadar geminin var olduğu bilinmektedir. Bu gemiler Van Gölü'nün İskele Köyü, Erciş, Ahlat, Adilcevaz, Tatvan, Reşadiye iskelelerine dağılmış durumdaydılar. Devamlı olarak ulaşım ve nakliye hizmeti yapan bu gemilerin çoğu Ermenilere aitti. Göldeki Akdamar, Ağadır (Gadır), Çarpanak adalarında Ermeni manastırı mevcuttu. Bu adalara insan ve eşya taşınması işi yukarıda sözü edilen gemilerle yapılmaktaydı. Demirtaş-Subaşı, *Van Gölü Denizcilik Tarihi*, s. 26.

³⁶⁸ Shiel, "Notes on a Journey", s. 64.

yaptıklarını, dönüşte de tahıl ve kereste getirmektedirler. Ayrıca Brant, gölde ne bir küçük kayık bulunduğunu, ne de kimsenin derin sularda balık avlamaya çalıştığını belirtmektedir.³⁶⁹

XIX. yüzyılın ortalarında Van'da bulunan Walpole, gölde hâlihazırda sadece üç küçük tekne ya da istimbot olduğundan ve bunların bile hakkını verecek yeterli ticareti güçlükle bulabildiklerinden bahsetmektedir. Walpole'in verdiği bilgiye göre bunların esas kullanımı kıyıdaki kasabalara yolcu taşımaktır.³⁷⁰

³⁶⁹ Brant, *1838 Yazında Kürdistan*, s. 114.

³⁷⁰ Walpole, *The Ansayrii, and the Assassins*, s. 120.

BEŞİNCİ BÖLÜM

SEYAHATNAMELERE GÖRE VAN'IN TARİHİ YAPILARI

5.1. Kaleler

5.1.1. Van Kalesi

XIX. yüzyıl boyunca Van'ı ziyaret eden hemen her seyyah, Van Kalesi³⁷¹ hakkında bilgi vermiştir. Jaubert, Van Kalesi'nin çok güçlü olduğunun düşünüldüğünü belirtmektedir.³⁷² Sheil, Van'ın kale kayasının çok çarpıcı bir nesne olduğunu belirtmektedir. Onun ifadesine göre kale kayası, ortada yükselen ve her iki uçta alçalan kısmen bir devenin sırtı şeklindedir.³⁷³

Millingen'in verdiği bilgilere göre, askeri açıdan Van Kalesi'nin büyük bir önemi vardır. İran sınırından Fırat'a kadar olan tüm alan bu kale aracılığıyla Türk yönetimi altındadır. Kuzeyde Kars, doğuda Van; Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya'daki iki önemli siperi durumundadır. Van Kalesi, stratejik açıdan büyük avantajlara sahiptir. Topoğrafik olarak da bu kale, olabilecek en güçlü noktadadır. Kalenin çevresindeki zemin 2.743 metre genişliğinde kusursuz bir biçimde düzleştirilmiştir. Bu uzaklıktan itibaren minik tepeler başlar, özellikle kuzeyden hiçbir düşmanın kaleye ulaşması olası değildir. Altı kule minik bir avluyla birleşir ve bunlar birbirine geçme taşlarla inşa edilmişlerdir.³⁷⁴ Ortaçağ'a uygun olarak istihkâm edilmiş olan kale, elbette günümüz şartları için çok uygun değildir. Ancak modern gelişmeler bu kaleye eklendiğinde durum başka olacaktır. Kalenin bu bölümünün savunma sistemi eksikliği daha gelişkin çalışmalar istemektedir.³⁷⁵

³⁷¹ Urartuların başkenti olan ve Tuşpa ismiyle anılan Van'ın kalesi Urartu Kralı I. Sardur tarafından M.Ö. 855'te yaptırılmıştır. İç kalesi günümüze kadar gelebilmiş, ancak halkın yaşadığı asıl kaleden bu döneme ait hiçbir iz kalmamıştır. 1915 yılına kadar sürekli iskân edildiği bilinen kale, Ortaçağ'da Selçuklular ile Karakoyunlular döneminde tahkim edilmiş, son şeklini ise Osmanlı döneminde almıştır. 1534 yılından sonra, Osmanlı-İran ilişkilerinde önemli rol oynayan Van Kalesi, "Van Beylerbeyliği" sıfatıyla müstahkem bir kale ve askeri ikmal üssü olarak hizmet vermiştir. Bakım ve onarımı için vakıflar tesis edilen ve ustaların barındığı köyler vergiden muaf tutulan Van Kalesi, 1535 ve 1646 yıllarında büyük ölçüde yenilenmiştir. Kalenin en son tamiri ise 1856 yılında gerçekleştirilmiştir. Abdüsselam Uluçam, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı I Van*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s. 16.

³⁷² Jaubert, *Voyage en Arménie et en Perse*, s. 137, 138.

³⁷³ Shiel, "Notes on a Journey", s. 63.

³⁷⁴ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 110.

³⁷⁵ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 111.

Cutts, kale kayasının, yaklaşık 549 metre uzunluğunda ve 91 ila 122 metre genişliğinde müstakil bir kayanın sırtında olduğunu belirtmektedir.³⁷⁶ Burnaby, kalenin şehrin ortasındaki bir kayanın üzerinde ve göl seviyesinden yüksekliğinin 200 metre kadar olduğunu ifade etmektedir.³⁷⁷ Burada kimi 250 yıldan da eski, çok eski birkaç top vardır. Pek çok topun arkasında büyük yığınlar halinde taş güller durmaktadır. Komutan, Burnaby'e güllerin artık hiç işe yaramayacağı bilgisini vermiştir.³⁷⁸ Modern kale, bu şekilde adlandırmak mümkünse, yaklaşık 100 askeri barındırmaya uygun, müstahkem ufak bir yapıdan ibaret. Eski günlerde bazen askerlerin kalacağı mekân, bazen de mahkûmlar için zindan amacıyla kullanılmış, yekpare kayanın içine oyulmuş pek çok bölme bulunmaktadır. Burnaby, kale civarında çok sayıda Grek ve Asur sikkesinin bulunduğunu belirtmektedir.³⁷⁹

Tozer, Van'ın kale kayasının, yaklaşık olarak bir kilometrenin üçte ikisi uzunluğunda ve 91 metre yüksekliğinde olduğunu, adeta doğuya ve batıya doğru uzandığını ve ovada oldukça yalnız durduğunu ifade etmektedir.³⁸⁰ Kaleyi Erek Dağı'ndaki bir noktadan seyreden Tozer, kale kayasının, bu noktadan yandan bakıldığında şaşırtıcı bir şekilde *Windsor Kalesi*'ni anımsattığını ifade etmektedir.³⁸¹

Lynch, Van Kalesi'nin yalnızca garnizondan oluştuğunu ve kasabalılardan hiçbirinin bu enfes platforma çıkmasına izin verilmediğini belirtmektedir.³⁸²

Seyyahların ifadelerinden anlaşıldığı üzere XIX. yüzyılda Van Kalesi, önemli bir askeri mevki olma özelliğini korumuştur. Ayrıca verilen bilgilerden hareketle çok az sayıda seyyahın kaleyi teferruatlı bir biçimde incelemeye muktedir olduğu görülmektedir.

5.1.2. Toprakkale

Müller-Simonis Toprakkale'nin, Asurlularla mücadeleleri sırasında Ermenistan kralları tarafından inşa edilmiş³⁸³ eski bir kale olduğunu ve kentin

³⁷⁶ Cutts, *Christians Under the Crescent in Asia*, s. 141.

³⁷⁷ Burnaby, *At Sirtında Anadolu*, s. 328.

³⁷⁸ Burnaby, *At Sirtında Anadolu*, s. 328-329.

³⁷⁹ Burnaby, *At Sirtında Anadolu*, s. 329.

³⁸⁰ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 343.

³⁸¹ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s. 357.

³⁸² Lynch, *Armenia Travels and Studies*, s. 80.

doğusunda dağlık bir platoyu kapladığını ifade etmektedir. Müller-Simonis'in gözlemlerine göre Asur tarzında duvarların iç kısımlarından ham tuğlalar kullanılmış; zamanın ve yağmurun etkisiyle bu tuğlalar parçalanmıştır; azar azar her şey çökmüştür. Toprakkale'nin kalıntıları zamanla yeryüzünde kusursuz bir şekilde düzenli bir höyük oluşturdular ve ancak deneyimli bir göz bu eski anıtın varlığını tahmin edebilir.³⁸⁴

5.1.3. Hansal Kale (Anzaf Kalesi)

Millingen'in verdiği bilgilere göre bu kale Ermeni Krallığı'nın erken dönemlerine aittir, ancak harap olmuştur. Yapının sadece temelini kaldığını bildiren Millingen, bu konudaki gözlemlerine yer vermektedir. Onun izlenimlerine göre kalenin temeli kocaman dikdörtgen taşlardan yapılmıştır. Yuvarlak planlı olan yapının çapı 100 metredir. Millingen'e göre bu kale büyük bir olasılıkla Van'a uzanan dağ geçidini kontrol etmek için³⁸⁵ inşa edilmiştir. Burası ayrıca Erçek Gölü'ne uzanan yan vadiyi de kontrol edebiliyor. Bu kalenin hemen yanında günümüze daha yakın bir zamana ait harabeler vardır. Kalıntılar burada bir zamanlar bir yerleşimin bulunduğunu gösterir.³⁸⁶

5.1.4. Vastan (Hişet) Kalesi

Bu kalenin³⁸⁷ bir zamanlar bir kraliyet sarayı olan antik Vastan Kalesi olduğunu ifade eden Wilbraham, artık bir harabe yığını olduğunu bildirmektedir.³⁸⁸ Kale hakkında bilgi veren diğer bir seyyah ise Millingen'dir. Millingen, antik

³⁸³ Simonis, burada yanılmaktadır. Urartu Krallığı'nın ikinci başkenti olan Toprakkale, Van Ovası'nın kuzeydoğusundaki Zımzım Dağı kayalıklarının güney uzantısı üzerinde bulunmaktadır. Deniz seviyesinden 1850 metre yüksekliğindeki Toprakkale ile Van Kalesi arasında 7 km'lik bir uzaklık bulunmaktadır. Toprakkale, Urartu Kralı II. Rusa (MÖ 685-645) tarafından kurulduğundan, kaleye Rusa'nın kurduğu kent anlamına gelen "*Rusahinili*" adı verilmiştir. Oktay Belli, "Urartu Krallığı'nın İkinci Başkenti Toprakkale (Rusahinili) Kazıları, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi* (1932-1999), İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yayın No: 4242, 2000, s. 223.

³⁸⁴ Simonis, *Du Caucase au Golfe Persique*, s. 193-194.

³⁸⁵ Millingen'in verdiği bilgilere bakılacak olursa bu kale Anzaf kalelerinden biridir. Bkz. Demirbağ, "Van'ın Tarihi Eserleri", s. 163.

³⁸⁶ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 173, 174.

³⁸⁷ Artos Dağlarının uzantısı sayılan ve göle kadar Gevaş Ovası'na hâkim iki tepe üzerine kurulan Hişet Kalesi Urartu döneminden kalmaz. Ana kaya üzerine oyulmuş temel yatakları ile surların bazı kalıntıları Tatvan-Van karayolundan izlenebilmektedir. Vaspuragan Kralı I. Gagik'in sarayının da içinde olduğu söylenen kale, Ortaçağ ve sonrası dönemlerde hep tahkim edilerek güçlü bir savunma sistemi kurulmuştur. Ancak görünür bir şekilde sur kalıntıları ile bazı yapılara ait temellerden başka yerleşim alanlarına ait günümüze ulaşan yapı bulunmamaktadır. Uluçam, *Ortaçağ ve Sonrasında*, s. 200.

³⁸⁸ Wilbraham, *Travels in the Trans-Caucasian*, s. 347, 348.

döneme ait Vastan Kalesi'nin, köye hâkim bir konumda bulunduğunu, artık harabe bir halde olduğunu ve bu kalede bir zamanlar Ermeni krallarının oturduğunu ifade etmektedir.³⁸⁹

5.1.5. Erciş Kalesi

Cuinet, yaklaşık 50 yıl önce göl sularının basması sonucunda Erciş'in yer aldığı kazanın eski merkezi Erciş Kalesi'nin sular altında kaldığından³⁹⁰ bahsetmektedir. Cuinet'in verdiği bilgilere Erciş Kalesi, Ermenistan krallarının eski başkentlerinden biriydi. Onu ana ikameti yapan Selçuklu Hükümdarı Tuğrul Bey tarafından fethedilmiştir. Cuinet, güzel bir kireçtaşı ocağının bulunduğu Ermeni köyü olan Madnavank'tan çok uzak olmayan gölün kenarında henüz batmamış duvarlarının bazı kalıntılarının görülebildiğini belirtmektedir.³⁹¹

5.1.6. Mahmudiye-Hoşap Kalesi

1805'te bölgeyi ziyaret eden Jaubert, kalede güçlü bir beyin ikamet ettiğini belirtmektedir.³⁹² Brant, kaleden Mahmudiye Kalesi adıyla bahsederek burada Han Mahmud'un kardeşi Han Abdal'ın ikamet ettiğini ve burasının ancak birkaç yıldan beri onların elinde bulunduğunu ifade etmektedir.³⁹³ Layard, kalenin XV. yüzyılda inşa edildiğini³⁹⁴ ve kaleye *Nerin* ya da aşağısında akan saf akarsudan ötürü daha genel anlamda *Hoşap* denildiğini ifade etmektedir.³⁹⁵

5.1.7. Pasvakh Kalesi

XIX. yüzyılın ilk yarısında seyyahların dikkatini çeken bir kale de Han Mahmud'un kalesidir. Bu kaleyi 1837'de ziyaret eden Wilbraham, kaleden *Pasvakh Kalesi*³⁹⁶ olarak bahsedip bilgi vermektedir. Wilbraham, Han Mahmud'un kalesinin

³⁸⁹ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 87.

³⁹⁰ Zamanında göl kıyısında olduğu anlaşılan kale suların yükselmesiyle büyük ölçüde zarar görmüş durumdadır. Günümüzde sadece harap durumdaki bir sur görünmektedir. Kılıç, *Van 2006 Kültür ve Turizm*, s. 271.

³⁹¹ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 710.

³⁹² Jaubert, *Voyage en Arménie et en Perse*, s. 362.

³⁹³ Brant, *1838 Yazında Kürdistan*, s. 98.

³⁹⁴ Layard, burada yanılmaktadır. Zira iç kalenin girişi üzerinde kalenin yapım tarihini veren kitabesi bulunmaktadır. Bu kitabeden kalenin Mahmudi Süleyman Bey tarafından Hicri 1052 (Miladi 1643) tarihinde yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Bkz. Mehmet Top, *Hoşap'taki Mahmudi Beylerine Ait Mimari Eserler*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s. 11.

³⁹⁵ Layard, *Nineveh and Babylon*, s. 385.

³⁹⁶ Bu kale, Kavaş Vadisi'ndeki Kazanç (Pağvas) ve Koçak (Pağnis) köylerinin arkasında yükselen tepenin güneydoğuya bakan yamacındadır. Burada 300x100 metre büyüklüğünde, surla çevrili

gölün kıyılarına kadar uzanan, köylerle dolu iyi işlenmiş bir vadiye bakan ve Artos dağ zincirinden ayrı koni şeklindeki alçak bir tepenin zirvesinde bulunduğunu belirtmektedir. Onun ifadesine göre sarplığı aşan dolambaçlı bir yol ana avluya açılan alçak ve dar girişe yönlendirir. Wilbraham, avlunun, Han'ın uşakları, hepsi mızraklar ve tabancalarla silahlanmış, ülkelerinin çok pitoresk giysilerine bürünmüş uzun boylu, yakışıklı Kürtler ile dolu olduğunu ifade etmektedir.³⁹⁷ O, pencerelerden ziyade mazgallara benzeyen muazzam duvarlardaki dar açıklıklardan loş ışıklı, uzun, alçak bir salona karanlık bir koridor yoluyla kendisini getiren, meskenin efendisi tarafından büyük bir nezaketle karşılandığını ifade etmektedir.³⁹⁸

XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Han Mahmud'un kalesi artık harap bir vaziyetteydi. Zira Layard, “*Pagwantz*” adlı büyük bir Ermeni köyünden geçerken, yüksek bir kayanın tepesinde isyancı şef Han Mahmud'un kalesinin harap bir halde olduğunu bildirmektedir.³⁹⁹

5.2. Camiler

1830'ların sonlarına doğru bölgeyi ziyaret eden Southgate, Müslümanların 15 camiye ve 4 medreseye sahip olduklarını ancak bu yapıların hepsinin kalitesiz olduğunu ifade etmektedir.⁴⁰⁰

1860'ların başında Van'ı ziyaret eden Millingen, çevredeki binaların neredeyse hiçbirinin kayda değer olmadığını, sadece yıkık bir vaziyette olan ve Türkmenler döneminden kalma caminin dikkat çekici olduğunu belirtmektedir.⁴⁰¹ Millingen bu caminin adını vermemektedir. Ancak Millingen'in, caminin gerek Türkmenler döneminden kaldığını gerekse yıkık bir vaziyette olduğunu belirtmesi bu yapının Ulu Cami olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Zira 1844 yılında meydana

uzunlamasına üçgen bir alan vardır. Bir zamanlar ünlü Müküs Beyi Han Mahmud'un ayaklanması sırasında adı geçen kale burası olmalıdır. Yamaca inşa edilen duvar, eğim nedeniyle artık büyük ölçüde yıkılmıştır. Sırtçantam Gezi Kültür Dergisi, Sayı: 38, 2010, s. 53.

³⁹⁷ Wilbraham, *Travels in the Trans-Caucasian*, s. 346.

³⁹⁸ Wilbraham, *Travels in the Trans-Caucasian*, s. 346.

³⁹⁹ Layard, *Nineveh and Babylon*, s. 415, 416.

⁴⁰⁰ Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 262.

⁴⁰¹ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 109.

gelen depremde Ulu Cami hasar görmüştür.⁴⁰² Millingen, Türk dönemine ait camilerin İslami mimari açısından son derece zayıf olduğunu ifade etmektedir.⁴⁰³ Millingen, bu camilerin üç tane olduğunu belirterek, bunlardan birinin Sultan IV. Murad'ın ordusuyla İran'ın kuzey eyaletlerinin ve Tebriz'in fethine giderken Cuma namazı kıldığı *Selâtin Cami* ya da *Bazilika* olduğu bilgisini vermektedir.⁴⁰⁴ Van'da Selâtin Cami'nin bulunmayışı, Millingen'in hangi camiden bahsettiğini öğrenmeyi güçleştirmektedir.

Cuinet, Van şehrinde 11 cami (müstahkem yerde 6 ve bahçelerde 5) olduğunu bildirmektedir.⁴⁰⁵ Lynch, Van'daki daha küçük ibadet yerlerinin yanı sıra var olan üç caminin de görmeye değer olmadığını düşünmektedir. Lynch, Van'da bulunduğu sıralarda sadece Kaya Çelebi⁴⁰⁶ ve Hüsreviye camilerinin müminler tarafından sık ziyaret edildiğini, üçüncü cami olan *Topçuoğlu*'nun ise artık kullanılmadığını belirtmektedir.⁴⁰⁷

5.3.1. Hüsrev Paşa Cami

Bu cami halk arasında *Hüsreviye* ve *Kurşunlu* olarak da adlandırılmaktadır.⁴⁰⁸ Bu nedenle bölgeyi ziyaret eden seyyahlar, camiden farklı isimlerle bahsetmişlerdir. Cuinet, *Hüsrev Paşa* adıyla bahsettiği caminin Hicri 975, Miladi olarak 1558⁴⁰⁹

⁴⁰² Eski Van'da, Tebriz Kapı Mahallesi'nde bulunan caminin tarih kitabesi ile vakfiyesi günümüze ulaşmadığından, ne zaman yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Yeni araştırmalara göre, asıl adının Şah Ermen Cami olduğu ve Ahlat Selçuklularından (XII. yüzyıl) kaldığı anlaşılmaktadır. Osmanlı döneminde 1721 tarihinde kuzeyine bir bölüm eklenen cami 1844 depreminde zarar görmüş, 1915 yılı işgalinde harabe haline gelmiştir. Camide, 1970-1972 yıllarında O. Aslanapa tarafından kazı yapılarak plan ve mimari durumu aydınlığa kavuşturulmuştur. Uluçam, *Ortaçağ ve Sonrasında*, s. 28.

⁴⁰³ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 109.

⁴⁰⁴ Millingen, *Wild Life Among the Koords*, s. 175.

⁴⁰⁵ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 693.

⁴⁰⁶ Eski Van'ın günümüzde kullanılan tek mimari eseri olan Kaya Çelebi Cami, Orta Kapı Mahallesi'nde Hüsrev Paşa Cami'nin doğusunda yer almaktadır. Kitabesi bulunmayan yapının tarihi konusunda farklı görüşler öne sürülmektedir. Ancak cami 1660 yılında Kaya Çelebizade Koçi Bey tarafından yaptırılmaya başlanmış, öldürülmesi üzerine daha sonraki yıllarda Cem Dedemoğlu Mehmet Bey tarafından tamamlanmıştır. Caminin kapısı üzerinde kitabesi olduğu, Rus işgali sırasında söküldüğü rivayet edilir. Van'ın diğer yapıları gibi, 1915'te tahrip olan cami, 1992-1993 yıllarında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilmiştir. Abdüsselam Uluçam, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimariği I*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s. 51.

⁴⁰⁷ Lynch, *Armenia Travels and Studies*, s. 105.

⁴⁰⁸ Uluçam, *Ortaçağ ve Sonrasında*, s. 40.

⁴⁰⁹ Cuinet, Hicri yılı doğru vermiş olsa da Miladi yıla dönüştürmede hata yapmıştır. Zira Hicri 975 yılı Miladi 1567 yılına tekabül etmektedir. Caminin kapısı üzerinde yer alan Farsça kitabe de Hicri 975 tarihi okunmaktadır. Bkz. Uluçam, *Ortaçağ ve Sonrasında*, s. 40.

tarihini taşıdığını ve Mimar Sinan tarafından inşa edildiğini belirtmektedir.⁴¹⁰ Lynch, yapının eşiği üzerinde kaldırıma yerleştirilmiş çivi yazılı levhadan dolayı *Hüsreviye*'nin ilgiyi hak ettiğini ifade etmektedir.⁴¹¹

5.3.2. Ulu Cami

Cuinet, Ulu Cami'nin şehrin güneyinde, yuvarlak yolun duvarına bitişik olan büyük kışlanın karşısında yer aldığını belirtmektedir.⁴¹² Lynch ise Ulu Cami'nin, kale kayasının batı yönündeki uçurumu altında, en yüksek ve dik kayalıkların tümüyle göğe yükseldiği batı yönünde yer aldığını belirtmektedir.⁴¹³

5.4. Kiliseler ve Manastırlar

Cuinet, Van Şehri'nde 12 Ermeni kilisesi (müstahkem yerde 7 ve bahçelerde 5) olduğunu belirtmekte ve “*Sourp-Nichan*”, “*Diramair*” ile “*Sourp-Sahak*” isimlerini zikretmektedir.⁴¹⁴

5.4.1. Surb Paulos ve Petros Kilisesi (Çifte Kilise)

1877 yılında Van'ı ziyaret eden Burnaby, Şehir merkezinde yer aldığını belirttiği Ermeni kilisesine⁴¹⁵ gittiğinden bahsetmektedir. Burnaby, bu kiliseyle ilgili izlenimleri ve duyumlarını şu şekilde anlatmaktadır: “*Biri ahşap bir çiftlik ambarını çok andıran, diğerleri çatıları kemerli, taştan yapılma birkaç odadan ibaretti kilise. Binada az sayıda zevksiz aziz resmi dışında görülecek bir şey yoktu; yerler, Türk camilerindeki gibi halıyla kaplanmıştı.*” Burnaby, kendisine eşlik eden papazın bir perdeyi kaldırarak çivi yazısıyla taşa kazınmış bir yazıt gösterdiğini belirtmektedir.⁴¹⁶ Burnaby'nin taşa kazınmış bir yazıttan bahsetmesi bu kilisenin Surp Petros Kilisesi olduğunu göstermektedir. Zira eski Van şehrinde bu kilisede Urartu dönemine ait yazıt bulunmuştur.⁴¹⁷

⁴¹⁰ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 693.

⁴¹¹ Lynch, *Armenia Travels and Studies*, s. 105.

⁴¹² Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 693.

⁴¹³ Lynch, *Armenia Travels and Studies*, s. 105.

⁴¹⁴ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 693.

⁴¹⁵ Topçuoğlu Mahallesi'nde, Kızıl Minareli Cami'nin güneybatısında bulunan Aziz Paulos ve Petros kiliseleri Çifte Kilise olarak bilinmektedir. Uluçam, *Ortaçağ ve Sonrasında*, s. 63.

⁴¹⁶ Burnaby, *At Sirtında Anadolu*, s. 333.

⁴¹⁷ Bkz. Kılıç, *Van 2016 Kültür ve Turizm*, s. 159.

5.4.2. Akdamar Kilisesi ve Manastırı

Wilbraham, manastırın az büyüklükteki bir kaya üzerinde bulunduğunu ve yüzyıllar boyunca Eçmiyazın Katoliklerinin otoritesini reddeden bir Ermeni piskoposun ikameti olduğunu belirtmektedir.⁴¹⁸ Kilise onuncu yüzyılda hüküm süren Ardżruni ailesinin Ermeni kralı Gagik’e atfedilmiştir;⁴¹⁹ fakat ada Ermeni kralların bir kalesini kapsamak için çok uzak bir tarihten gibi görünmektedir. Kilisenin girişi ve giriş holü binanın geri kalanından farklı bir tarzdadır ve modern İtalyan mimarisinin kötü bir taklididir.⁴²⁰

1860’larda bölgeyi ziyaret eden Millingen, Akdamar Kilisesi’nin, Ermeniler açısından son derece önemli bir ibadet yeri olduğunu ve her yıl çok sayıda hacının burayı ziyaret ettiğini belirtmektedir. Millingen, Manastırın *Bogos Karabaş* isimli bir piskoposun yönetiminde olduğunu, adayla anakara arasındaki iletişimin minik filikalarla sağlandığını ifade etmektedir. Millingen’e göre bu filikalar kanolarla büyük benzerlik göstermekteydi.⁴²¹

Lynch’in Akdamar Kilisesi ile ilgili izlenimleri şu şekildedir: “*rahiplerin konutunda ya da Katolikos’un dairelerinde ilginç bir şey yoktur. Ama bu dairelerin baktığı yapı, doğrusu dikkat çekici bir anıttır ve tecrübemin genişliği kadarıyla eşsizdir. Boyutları büyük değildir, 48 fit 15 cm uzunluğu ve 38 fit genişliği (iç ölçüleri) vardır. Ermeni mimarisinin güzelliklerine alışkın gözü hayran bırakan özellikleri, onun yüce duvarları ve merkezi kulesi, üstelik özenle hazırlanmış duvar süslemeleriyle kompozisyonunun yüksekliğidir. Her zaman olduğu gibi, etkisi sonraki bir devrin ilaveleriyle bozulmuştur.*”⁴²²

5.4.3. Yedi Kilise Manastırı

Bu tapınağın adının Yedi Kilise olduğundan bahseden Walpole, kilise kelimesinin muhtemelen Yunanca “*ecclesia*”dan türetilmiş olduğunu belirtmektedir.

⁴¹⁸ Wilbraham, *Travels in the Trans-Caucasian*, s. 344-345.

⁴¹⁹ Zamanla gelişen manastırın ilk yapıları Vaspuragan Kralı I. Gagik tarafından 915-921 yılları arasında yaptırılmıştır. Kaynaklara göre kilise, saray, hizmetli odaları, teraslı bahçeler ve limandan oluşan yapıları kralın kendisi tasarlamış, uygulamayı keşiş mimar Manuel gerçekleştirmiştir. 1021’de Vaspuragan Krallığı ortadan kalkınca 1113’te yapılar manastıra çevrilmiş, bu tarihten 1895 yılına kadar bölgedeki Ermeni Patrikliği’nin merkezi olmuştur. Uluçam, *Ortaçağ ve Sonrasında*, s. 90.

⁴²⁰ Layard, *Nineveh and Babylon*, s. 413.

⁴²¹ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 86-87.

⁴²² Lynch, *Armenia Travels and Studies*, s. 131.

Walpole, vaktiyle burada yedi kilisenin var olduğunu söylediğini⁴²³, ama şimdi birinden başka hepsinin harap olduğunu belirtmektedir.⁴²⁴

Millingen, Yedi Kilise'nin Van'dan iki saat uzaklıkta doğuda bulunduğunu belirtmektedir. Manastıra yaptığı bir ziyarette sınıflardan birinin duvarında asılı bulunan büyük bir kabartmanın da dikkatini çektiğine değinen gezgin, bu kabartma ile ilgili izlenimlerini şu şekilde anlatmaktadır:

*“Bu kabartma Kral Aziz Vartan'ı gösteriyordu. Aziz Vartan'ın yaptığı harika işler Ermeni tarihinde kayıtlı bulunmaktadır. Kabartmada Vartan, Roma dönemine ait bir miğfer ve zırh giyiyordu. Miğfer, Ermeni kraliyet ailesinin arması olan koç başıyla süslenmişti. Aziz Vartan'ın portresinin çevresinde bulunan minik kabartmalar onun savaş esnasında yaptıklarını gösteriyordu.”*⁴²⁵

Lynch'in izlenimlerine göre, Erek Dağı'nın bayırında bulunan Yedi Kilise Manastırı, civardaki çok sayıda manastırdan en çok ziyaret edileniydi.⁴²⁶ Manastırın yeri güneydeki ovayı sınırlandırmak için dağın daha güney yamaçlarından uzanan hafif tepelerin ana hatları üzerinde bir eğim ya da geçittir. Manastırın pencerelerinden gölün sadece bir kısmı görülebilir.⁴²⁷ Lynch'in verdiği bilgiye göre pronaosun zemininde yazıtlı 3 taş levha görülür. Bu levhalar, Ermeni ortaçağ hanedanı kralı *Senekerim*, onun kraliçesi *Khoshkhosh* ve *Katolik Petros*'un naaşlarını örtmektedir.⁴²⁸ Lynch'e göre Yedi Kilise tapınağı, mimari araştırmacısı için en ilginç olanıdır ve kuşkusuz kayda değer antikite bir eserdir.⁴²⁹

⁴²³ Aslında anıldığı gibi yedi adet kilise olmayıp iki grup halinde beş kilise, üçüncü kiliseye eklenen bir jamatun, bir kütüphane ve bir çan kulesi bulunmaktadır. Kutsal içeriğinin yanı sıra, I. Dünya Savaşı öncesi siyasi etkinlikleriyle de ün yapan manastırın büyük bir bölümü günümüze ulaşamamıştır. Uluçam, *Ortaçağ ve Sonrasında*, s. 80.

⁴²⁴ Walpole, *The Ansayrii, and the Assassins*, s. 107.

⁴²⁵ Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, s. 159.

⁴²⁶ Lynch, *Armenia Travels and Studies*, s. 113.

⁴²⁷ Lynch, *Armenia Travels and Studies*, s. 114.

⁴²⁸ Lynch, *Armenia Travels and Studies*, s. 115.

⁴²⁹ Lynch, *Armenia Travels and Studies*, s. 115.

5.4.4. Ktutz-Çarpanak Manastırı

Cuinet, Ermeni incilinin çevirmenlerinden olan Aziz Jeghiche'nin mezarının Çarpanak Manastırı'nda⁴³⁰ olduğunu belirtmektedir.⁴³¹

Lynch, kilisenin mimari yapısıyla ilgili izlenimlerini şu şekilde aktarmaktadır: *“Kilise, bir dış neften ve öncekinden sağlam bir duvarla ayrıldığı bir iç tapınaktan oluşur. Ani yakınındaki Khosha Vank'taki gibi bu dış yapı veya pronaos, yönlendirdiği tapınaktan daha büyük boyutlardadır. Bu, muhtemelen sonraki bir dönemde eklenmiştir. Nefe iki geniş koridor eşlik eder. Doğruca iç şapele girdiğiniz kapı aralığı Arap tarzında zengin bir şekilde oyulmuştur. Apsitteki yüksek sunağı destekleyen oyulmuş taştan yüce kürsüye derin gölgeler karşısında açık kapı olmadan bakarsınız. İç şapel, dar yan koridorlarının apsitlerinde iki küçük kapı aralığının ojival kemerlerine rağmen çok eski bir döneme dayanmalıdır. Bunlar Arap mimarisinin doğrudan etkisini açığa vurur ve mabedin geri kalanının yukarıda inşa edilmiş kemerleri arasında bir aykırılık vardır. O, bir Yunan haçı şeklinde hazırlanmıştır; masif sütunlardan kubbe yükselir. Kuzeydeki apsit, Vaftizci Yahya'nın mezarını ve Aziz'e ait olduğu söylenen bir kuşağı gösteren bir odayı içerir. İranlıların denemesinden sonra freskler, daha küçük alanları – parlak yapraklı çelenk biçiminde süsleri ve halkaları kaplar. Kemerler sessiz mavilere ve kırmızılara boyanmıştır. Ayrıntılı sunak resimleri girişe bitişiktir, biri kapının her iki tarafındadır.”*⁴³²

⁴³⁰ Yapılış tarihi tam olarak tespit edilemeyen Manastır yapıları, Van merkez ilçesinin 24 km kuzeybatısında bulunan Dibekdüzü (Anavank) Köyü yakınındaki Taşburun yarımadasının 750 m açığında yer alan Çarpanak Adası'nda yer almaktadır. Kılıç, *Van 2016 Kültür ve Turizm*, s. 182.

⁴³¹ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 707.

⁴³² Lynch, *Armenia Travels and Studies*, s. 34, 35.

SONUÇ

Bu tez çalışmasında XIX. yüzyılda Van'ı ziyaret eden Batılı seyyahların Van Sancağı üzerindeki izlenimleri üzerinde durulmuştur. XIX. yüzyılda Van'ı ziyaret eden ilk seyyahlar bir kâşif görevi üstlenmişler ve kendilerinden sonra bölgeyi ziyaret edenlere yol gösterici olmuşlardır. Alman asıllı arkeolog *Friedrich Eduard Schulz*'un Kürtler tarafından öldürülmüş olması, ondan sonra bu coğrafyaya gelen seyyahların yolculukları esnasında Kürtlere karşı şüpheli yaklaşımlarına neden olmuştur. XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde seyahatnameler bir hayli çoğalmıştır. Neticede yüzyılın ikinci yarısında Van'a gelen seyyahlar, ilk dönemdeki seyyahların eserlerinden istifade ettikleri için daha tecrübeli bir şekilde bölgeyi ziyaret etmişlerdir.

Seyyahların ziyaret ettikleri ülkelerin dillerini bilmemeleri, orada yaşayan toplumla iletişim kurmalarında bir engel teşkil etmiştir. Bunun sonucunda verdikleri bilgiler bazen eksik ya da tam manasından uzak kalmıştır. Seyyahlar özellikle de yer adlarını yazarken zorlandıkları için bazen alakasız isimlerin ortaya çıkmasına neden olmuşlardır. Ayrıca seyyahların iletişim kurdukları kimselerin bilgi ve kültür düzeyleri de seyahatnamelerdeki bilgileri etkilemiştir.

Seyyahlar genel olarak at sırtında yolculuk ettikleri için üzerinde durdukları konuların başında coğrafi özellikler gelmiştir. Bölgedeki dağlara, akarsulara, göllere değinmeden geçmeyen seyyahlar, bu coğrafi unsurların yüzölçümleri hakkında bilgi verirken rakamların başına yaklaşık, aşağı yukarı, gibi şeklinde tahmin bildiren ifadeler kullanmışlardır. Bu da seyyahların bu konularda yanıltıcı bilgi vermekten kaçındıklarına işaret etmektedir.

Seyyahların etnik unsurlar hakkında verdikleri bilgiler oldukça ilginç ve dikkat çekicidir. Gördüklerinin yanı sıra duyduklarını da yazıya geçiren seyyahlar, bazen abartıcı ve gerçeklerle ilgisi olmayan ifadeler kullanmışlardır. Oryantalizm etkisinde etnik unsurları anlatan bu seyyahlar, ben ve öteki zihniyetinin tipik örneklerini ortaya koymuşlardır. Dönemin modası haline gelmiş oryantalizm etkisinde kaldıkları için kendileri gibi olmayan bölge insanlarını küçümsemişlerdir.

Öte yandan coğrafyadaki halkın gündelik yaşamıyla ilgili verilen bilgiler diğer kaynaklarla karşılaştırıldığında tutarlı sonuçlar elde edilmektedir.

Seyyahların, bölgenin ekonomik yapısı ve taşımacılıkla ilgili bilgiler verirken kendi ülkelerinin gelişmişlik düzeyini esas aldıkları görülmektedir. Neticede bu bölgenin bahsedilen hususlardaki durumunu ilkel bulmuşlardır.

XIX. yüzyılda coğrafyayı ziyaret eden seyyahların, şüphesiz en önemli katkıları arkeoloji alanında olmuştur. Gerek Van'daki yazıtları kopyalayan Schulz gerekse ondan sonra antik döneme ait kalıntıları inceleyen araştırmacılar, XX. yüzyıldaki araştırmalara ışık tutmuş Urartu Krallığı'nın yeniden keşfedilmesinde öncü rol oynamışlardır. Öte yandan XIX. yüzyılda Van'daki tarihsel yapıtların birçoğunu seyyahlar Ermenilere atfetmişlerdir. Bunun nedeni seyyahların buraların daima bir Ermeni ülkesi olduğunu zannetmeleridir. Zira seyyahların tarihsel bilgilerinin büyük kısmı Erken dönem Ermeni tarihçilerinin verdiği bilgilere dayanmaktaydı.

BİBLİYOGRAFYA

Salnameler

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye: 1264, Defa 2; 1265, Defa 3; 1306, Defa 44.

Erzurum Vilayet Salnamesi, 1288.

Erzurum Vilayet Salnamesi, 1289.

Seyahatnameler

Brant, James, “Notes of a Journey through a Part of Kurdistan, in the Summer of 1838”, *Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 10, 1840, ss. 341-434.

Brant, James, *1838 Yazında Kürdistan*, (Çev. A. Celil Kaya), Rupel Basım Yayın, İstanbul, 2014.

Burnaby, Fred, *At Sirtında Anadolu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

Cuinet, Vital, *La Turquie d’Asie Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de l’Asie-Mineure*, Tome Deuxieme, Ernest Leroux, Paris, 1891.

Grant, Asahel, *The Nestorians; or, the Lost Tribes*, John Murray, London, 1841.

Grant, Asahel, *Nasturiler ya da Kayıp Kabileler*, (Çev. Hikmet İlhan), Avesta Basın Yayın, İstanbul, 2015.

Layard, Austen H., *Discoveries Among the Ruins of Nineveh and Babylon*, G. P. Putnam and Co., New York, 1853.

Lynch, H.F.B., *Armenia Travels and Studies*, Vol. I-II, Longmans and Co., London, 1901.

Millingen, Major Frederick, *Wild Life Among the Koords*, Hurst and Blackett Publishers, London, 1870.

Millingen, Major Frederick, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, (Çev. Nuray Mestci), Doz Basım Yayın, İstanbul, 1998.

Müller-Simonis, P., *Du Caucase au Golfe Persique a Travers l'Arménie, le Kurdistan et la Mésopotamie*, Washington D. C., 1892.

Shiel, J., “Notes on A Journey from Tabriz, through Kurdistan, via Van, Bitlis, Se’ert and Erbil, to Suleimaniyeh in July and August, 1836”, *Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 8., 1838, ss. 54-101.

Southgate, Horatio, *Narrative of a Tour through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia with Observations on the Condition of Mohammedanism and Christians in Those Countries*, Vol. I-II, Tilt and Bogue, London, 1840.

Tozer, Henry Fanshawe, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, Longmans Green and Co., London, 1881.

Walpole, F., *The Ansayrii, (or Assasins,) with Travels in the Further East, in 1850-51. Including a Visit to Nineveh.*, Vol. II., Richard Bentley, London, 1851.

Wilbraham, Captain Richard, *Travels in the Trans-Caucasian Provinces of Russia, and Along the Southern Shore of the Lakes of Van and Urumiah, in the Autumn and Winter of 1837*, John Murray, London, 1839.

Kitaplar, Ansiklopediler, Tezler

Arvas, Tarık Ziya, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Van Vilâyeti (Sosyal, Ekonomik, İdarî ve Demografik Yapı)*, Van Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yayın No: 9, Van, 2018.

Baykara, Tuncer, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu’nun İdari Taksimatı*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2015.

Cezar, Mustafa, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, C. II, TTK Yayınları, Ankara, 2011.

Cross, Anthony, *In the Lands of the Romanovs an Annotated Bibliography of First-hand English-language Accounts of the Russian Empire (1613-1917)*, Open Book Publishers, 2014.

Çadircı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yayınları, Ankara, 2013.

Dalyan, Murat Gökhan, *19. Yüzyıl'da Nasturiler (İdari Sosyal Yapı ve Siyasi İlişkileri)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Isparta, 2009.

Demirtaş, Mehmet; SUBAŞI, Oktay, *Osmanlıdan Cumhuriyete Van Gölü Denizcilik Tarihi*, Tatvan, 2015.

İnce Erdoğan, Dilşen, *Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler ve Van Ermeni İsyanı (1896)*, Basılmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2007.

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Cild: III- IV, (Sadeleştiren: Tevfik Temelkuran-Necati Aktaş), Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1986.

Güran, Tevfik, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1998.

Gregory Abûl-Farac (Bar Hebraeus), *Abûl-Farac Tarihi*, C. II, (Suryancadan İngilizceye Çev. Ernest A. Wallis Budge; Türkçeye Çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK Yayınları, Ankara, 1987.

Hakan, Sinan, *Müküs Kürt Mirleri Tarihi ve Han Mahmud*, Peri Yayınları, İstanbul, 2002.

Hakan, Sinan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, Doz Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Karpat, Kemal, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

Kayaçelebi, Kaya, *Doğunun Yıldızı Van (Bütün Yönleriyle)*, Zafer Matbaası, İstanbul, 1990.

Kılıç, Orhan, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları No: 6, Ankara, 1997.

Kılıç, Sinan (Ed.), *Van 2006 Kültür ve Turizm Envanteri I Tarihsel Değerler*, Van Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, İstanbul, 2006.

Kuran, Ercüment, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, Ankara, 2004.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Tarih Araştırmalarında Usûl*, TTK Yayınları, Ankara, 2011

Lee, Sidney (Ed.), *Dictionary of National Biography*, Vol. L II, Smith, Elder, & Co., London, 1897.

Mangaltepe, İsmail, *XIX. Yüzyıl Fransız Seyyahlarına Göre Van*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005.

McCarthy, Justin, *Osmanlı'ya Veda*, (Çev. Mehmet Tuncel), Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2008.

Mehmed Hurşîd Paşa, *Seyahatname-i Hudûd*, Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 1997.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. 5, (Yayına Hazırlayan: Nuri Akbayar; Eski Yazıdan Aktaran: Seyit Ali Kahraman), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK Yayınları, Ankara, 2000.

Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret İşıltan), TTK Yayınları, Ankara, 2015.

Süleyman Sabri Paşa, *Van Tarihi ve Kürdler Hakkında Tetebbuat*, Matbaa-i Ebu'l Ziya, İstanbul, 1928.

Şahin, Gürsoy, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı*, Gökkubbe, İstanbul, 2007.

Talay, Aydın, *Bizim Eller Van*, Van Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yayın No: 1, Van, 2017.

Talay, Aydın, *Yıkılan Bir Şehrin Anatomisi*, Van Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yayın No: 4, Erzurum, 2017.

Taneri, Aydın, *Harezmşahlar*, TDV Yayınları, Ankara, 1993.

Texier, Charles, *Küçük Asya ve Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, (Çev. Ali Suat), C. 1, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara, 2002.

The Encyclopædia Britannica a Dictionary of Arts, Sciences, Literature and General Information, Eleventh Edition, Vol. IV, Cambridge, England: at the University Press, 1910.

Top, Mehmet, *Hoşap'taki Mahmudi Beylerine Ait Mimari Eserler*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul, 1971.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2012.

Uluçam, Abdüsselam, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı I VAN*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara, 1969.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, TTK Yayınları, Ankara, 2011.

Yurt Ansiklopedisi, Anadolu Yayıncılık, C. 10, İstanbul, 1984.

Makaleler, Sempozyumlar, Bildiriler, Dergiler

Arvas, Tarık Ziya, “Devlet Salnamelerine Göre 1848-1918 Yılları Arasında Van Vilayeti'nin İdari Taksimatı, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi The Journal of Social Sciences Institute*, Sayı: 30, 2016, ss. 401-415.

Başarır, Galip, “Van İli Coğrafyası”, *Van Kütüğü*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayın No: 8, Ankara, 1992, ss. 1-61.

Baykara, Tuncer, “Yeniçeri Ocağının Kaldırılmasının Sosyal Sonuçları”, *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri 28-30 Haziran 1989*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul, 1990, ss. 147-155

Bayraktar, Kaya, “Arkeolog, Bankacı, Casus, Sefir: Austen Henry Layard ve Osmanlı Coğrafyası”, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 12, Sayı 1, 2011, ss. 281-302.

Bozkoyun, Mehmet-Elmastaş, Necmettin, “Hoşap Çayı Havzası’nın Su Potansiyeli ve Bu Potansiyelin Değerlendirilmesine Yönelik Öneriler”, *Turkish Studies*, Volume 14, Issue 3, 2019, ss. 1225-1252.

Çadircı, Musa, “Tanzimat”, *Osmanlı*, C. 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 183-198.

Çadircı, Musa, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Ed. Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 199-207.

Demirbağ, Ömer, “Van’ın Tarihi Eserleri”, *Van Kütüğü*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayın No: 8, Van, 1992, ss. 159-170.

Doğan, Cabir, “Tanzimat’ın Van’da Tatbiki ve Han Mahmud İsyanı”, *History Studies*, Volume 3/2, 2011, ss.147-162.

Doğu, Ali Fuat-Deniz, Orhan, “Aygır Gölü’nün Morfolojik Özellikleri ve Turizm Olanakları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, Sayı: 41, Aralık 2015, ss. 692-702.

Duman, Neşe-Çiçek, İhsan, “Erçek Gölü Havzasının Jeomorfolojisi ve Gölün Oluşumu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, Sayı: 20, Kış 2012, ss. 246-260.

Elmacı, Süleyman, Çevreci Barajlara Geçmişten Bir Örnek: Turna (Keşiş) Gölü, *Doğu Coğrafya Dergisi*, C. 15, Sayı: 24, 2010, ss. 289-299.

Eyice, Semavi, “JAUBERT, Pierre Amedee”, *DİA*, C. 23, TDV Yayınları, İstanbul, 2001.

Gencer, Fatih, “Van Muhafızı Derviş Paşa İsyanı”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 29, Sayı: 47, 2010, ss. 197-216.

Göyünç, Nejat, “Van”, İslâm Ansiklopedisi, C. 13, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1986, ss. 197-202.

Güler, İbrahim, “Osmanlı Tarihi Kaynakları Olarak Avrupalı Seyyah ve Gözlemciler ile Eserlerinin Önemi”, *Geçmişten Günümüze Seyahatler ve Seyahatnameler*, (Ed. Mehmet Ali Beyhan), Kitabevi, İstanbul, 2013. ss. 141-174.

İnalcık, Halil, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Ed. Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 171-195.

İnbaşı, Mehmet, “Van Valileri (1755-1835)”, A.Ü. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 29, Erzurum, 2016, ss. 195-212.

Kaçar, Turhan, “Anadolu’da Sasaniler ve Romalılar, M.S. 226-363: Emperyal İdeoloji ve Kriz”, *Tarih Dergisi*, Sayı: 47, İstanbul, 2009, ss. 1-22.

Karataş, Yakup, “Pierre Amédée Jaubert’in Seyahatnamesinde Bayezid”, *Geçmişten Günümüze Seyahat Edebiyatı*, Elginkan Vakfı 4. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kurultayı Bildirileri 24-25-26 Nisan 2009, Kitabevi, İstanbul, 2019, s.

Kılıç, Orhan, “Van Eyaleti’ne Bağlı Sancaklar ve İdari Statüleri (1558-1740)”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, XXI, İstanbul, 2001, ss. 189-210.

Kılıç, Orhan, “Van”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 505-510.

Öğün, Gülay, “Tarihte Van (Ortaçağ)”, *Van Kütüğü*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayın No: 8, Ankara, 1992, ss. 75-102.

Sekmen, Vildan Sekmen, “Tarihte Van (Eskiçağ)”, *Van Kütüğü*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayın No: 8, Ankara, 1992, ss. 63-73.

Sezer, Hamiyet, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Seyahat İzinleri (18-19. Yüzyıl)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 22, Sayı: 33, 2003, ss. 105-124.

Sırtçantam Gezi Kültür Dergisi, Sayı: 38, 2010.

Sungur, Mutullah, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti’nde Taşra İdaresi ve Vilâyet Yönetimi”, *Türkler*, C. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 750-761.

Sümer, Faruk, “Ahlatşahlar”, *DİA*, C. 2, TDV Yayınları, İstanbul, 1989, ss. 24-28.

Sümer, Faruk, “Karakoyunlular”, *DİA*, C. 24, TDV Yayınları, İstanbul, 2001, ss. 434-438.

Tarhan, M. Taner, “Tuşpa-Van Kalesi Demirçâğ’ın Gizemli Başkentindeki Araştırma ve Kazılar”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, (Ed. Oktay Belli), İstanbul Üniversitesi Yayın No:4242, Ankara, 2000, ss. 191-200.

Taşğın, Ahmet, “Yezîdiyye”, *DİA*, C. 43, TDV Yayınları, , İstanbul, 2013, ss. 525-527.

Uçar, Ahmet, “American Board ve Osmanlı Ülkesindeki Tıbbî Faaliyetleri”, *Osmanlı’da Salgın Hastalıklarla Mücadele*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2005, ss. 165-193.

Verheij, Jelle, “Doğu Anadolu’da Batılı Seyyahlar 1800-1914 Açıklamalı Bibliyografya Denemesi”, *Kebikeç*, Sayı: 44, 2017, ss. 379-420.

Yazıcı, Hüseyin, “Seyahatname”, *DİA*, C. 37, TDV Yayınları, İstanbul, ss. 9-11.

Yılmazçelik, İbrahim, “Seyahatnameler ve Ortadoğu”, *Geçmişten Günümüze Seyahatler ve Seyahatnameler*, (Ed. Mehmet Ali Beyhan), Kitabevi, İstanbul, 2013, ss. 79-110.

Yılmaz, Özgür, “Mahalli Tarihin Kaynağı Olarak Seyahatnameler: Örnek Çalışmalar, Yöntem ve Yaklaşımlar”, *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*, (Ed. M. Çağatay Özdemir-Yunus Emre Tekinsoy), Türk Yurdu Yayınları, Ankara, 2006, ss. 21-41.

Yınanç, Mükrimin Halil, “Akkoyunlular”, *İA*, C. 1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1978, ss. 251-270.

İnternet Kaynakları

<https://islamansiklopedisi.org.tr/jaubert-pierre-amedee> (E.T. 25.11.2019)

http://www.albanianhistory.net/1865_Tozer/index.html (E.T. 21.11.2019)

<https://gw.geneanet.org/ablondet?lang=en&n=muller+simonis&oc=0&p=george+henri+paul> (E.T. 15.11.2019)

<https://gw.geneanet.org/marmara2?lang=en&n=cuinet&oc=0&p=vital+casimir> (E.T. 23.11.2019)

<https://www.istanbulmuzayede.com/urun/530071/vital-cuinet-la-turq> (E.T. 20.11.2019)

<https://www.geographicus.com/P/RareMaps/maunsellfrancisrichard> (E.T. 22.11.2019)

<http://www.virtualani.org/accounts/lynch.htm> (E.T. 05.12.2019)

<https://nisanyanmap.com/?y=kazan%C3%A7&t=&lv=1> (E.T. 25.11.2019)

<https://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205062087> (E.T. 16.11.2019)

<http://anglicanhistory.org/usa/hsouthgate/> (E.T. 16.11.2019)

<https://iq.usembassy.gov/embassy-consulates/erbil/sections-offices/grant-house/> (E.T. 24.11.2019)

<https://www.npg.org.uk/collections/search/portrait/mw198694/Sir-Austen-Henry-Layard?LinkID=mp02659&role=sit&rNo=15> (E.T. 29.11.2019)

<https://www.npg.org.uk/collections/search/portrait/mw121695/Frederick-Burnaby?LinkID=mp00652&role=sit&rNo=3> (E.T. 29.11.2019)

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8450283d/f1.item> (E.T. 25.11.2019)

https://www.federation-de-charite.org/histoire/images%20Hsistoire%20Fede/paul-muller-simonis-2.jpg/image_view_fullscreen (E.T. 27.11.2019)

<https://www.scmp.com/magazines/post-magazine/article/1846990/isabella-bird-victorian-pioneer-who-changed-wests-view-china> (E.T. 30.11.2019)

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:H._F._B._Lynch.png (E.T. 27.11.2019)

[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:CUINET\(1892\)_2.664_Van_Vilayet.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:CUINET(1892)_2.664_Van_Vilayet.jpg) (E.T. 25.11.2019)

EKLER

Sancaklar	Kazalar	Kaza Merkezleri	Nahiye Sayısı	Köy Sayısı
Van (Merkez Sancağı)	Van (merkez kaza)	Van	17	154
	Karçıgan	Karçıgan	5	79
	Çatak	Çatak	5	86
	Gevaş	Vastan	5	59
	Adilcevaz	Adilcevaz	5	44
	Erciş	Erciş	6	122
	Bargiri	Bargiri	8	117
	Müküs	Müküs	3	63
Sancak Toplamı	8 Kaza	-	54	724
Hakkâri (Merkez Çölemerik)	Çölemerik	Çölemerik	3	120
	Elbak	Başkale	8	180
	Gevâr	Diza	5	260
	Şemdinan	Nehri	4	140
	Mahmudi	Saray	5	91
	Norduz	Marane	2	80
	Çal	Çal	6	136
	Mamuret'ul Hamid	Hoşap	2	70
	Beytüşşebab	Elki	7	80
	Oramar	Oramar	2	32
	İmadiye	İmadiye	5	366
Sancak Toplamı	11 Kaza	-	49	1.555
Genel Toplam	19 Kaza	103 Nahiye		2.279 Köy

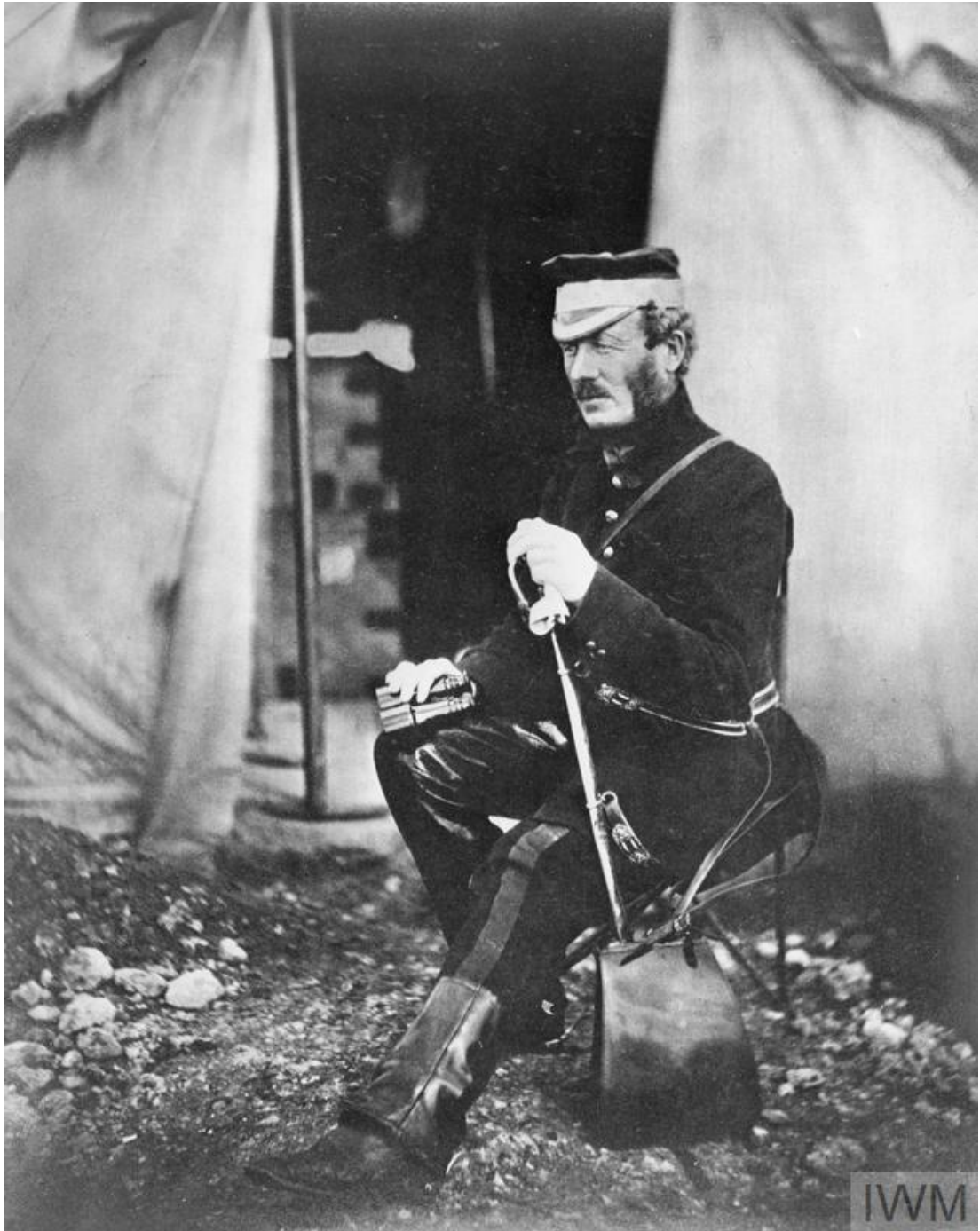
Ek-1. Van Vilayeti'nin Kazaları, Nahiye ve Köylerinin Sayısı

(Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 632.)

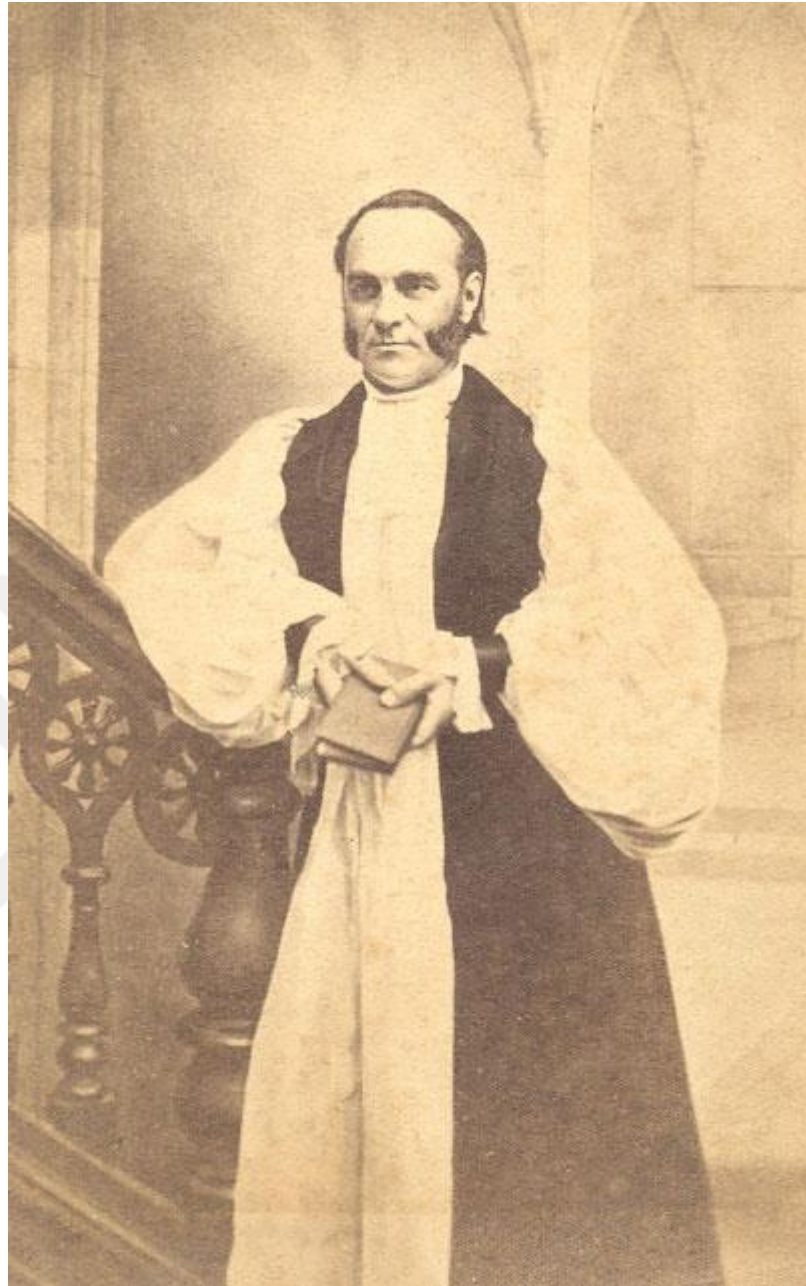
Ek-2. Pierre Amédée Jaubert

<https://islamansiklopedisi.org.tr/jaubert-pierre-amedee> (E.T. 25.11.2019)

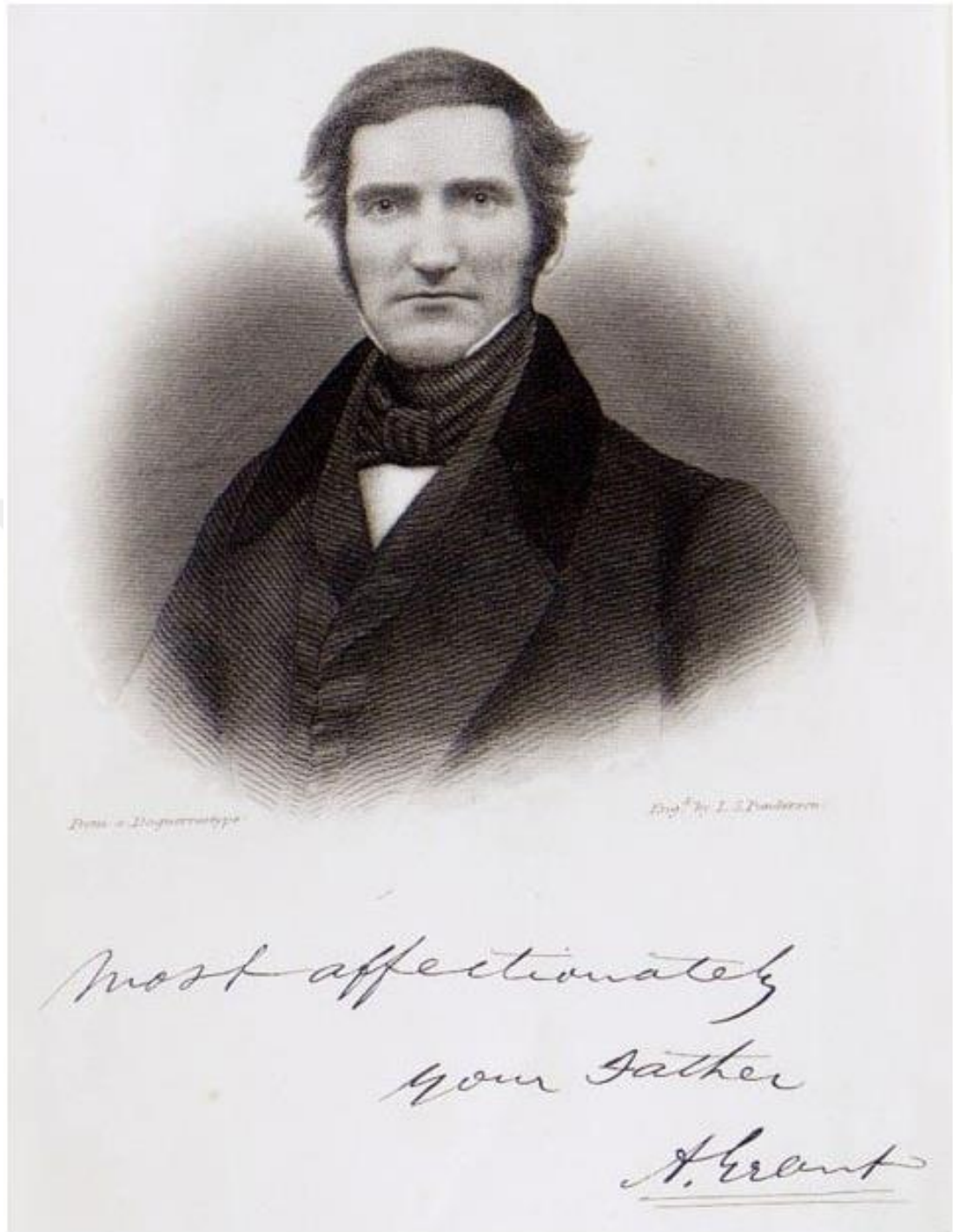
Ek-3. Richard Wilbraham

<https://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205062087> (E.T. 16.11.2019)

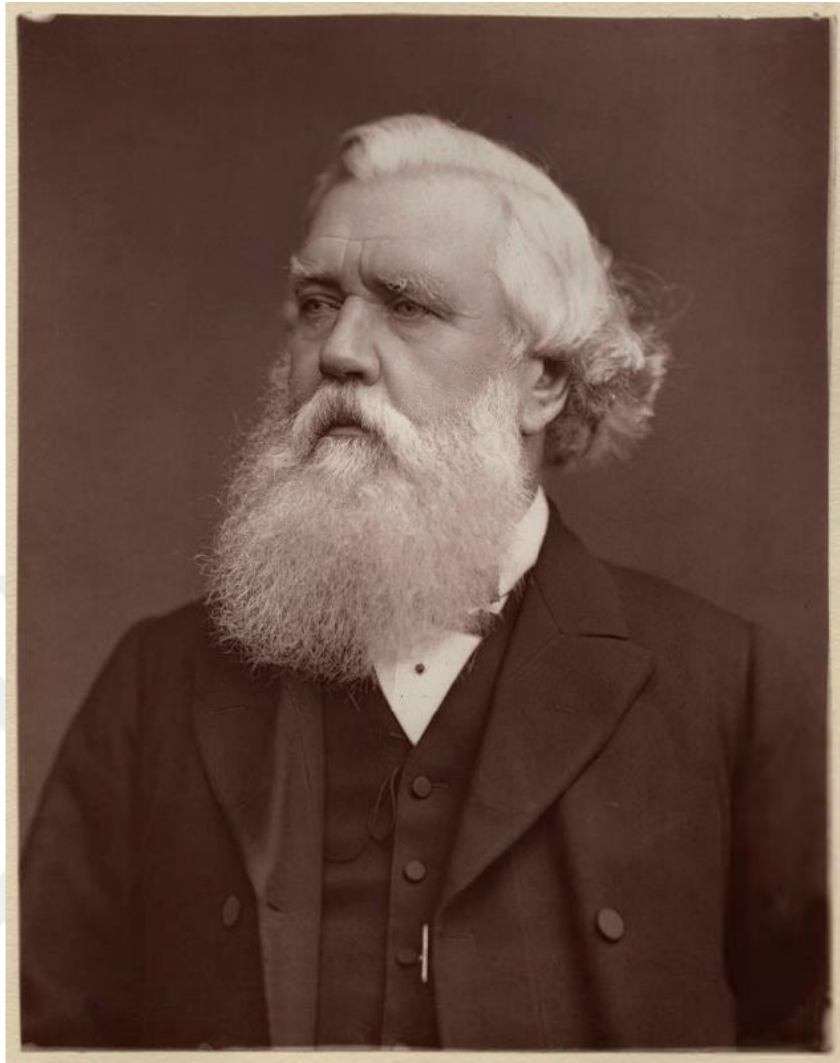
Ek-4. Horatio Southgate

<http://anglicanhistory.org/usa/hsouthgate/> (E.T. 16.11.2019)

Ek-5. Asahel Grant

<https://iq.usembassy.gov/embassy-consulates/erbil/sections-offices/grant-house/>
(E.T. 24.11.2019)

Ek-6. Austen Henry Layard

<https://www.npg.org.uk/collections/search/portrait/mw198694/Sir-Austen-Henry-Layard?LinkID=mp02659&role=sit&rNo=15> (E.T. 29.11.2019)

Ek-7. Fred Burnaby

<https://www.npg.org.uk/collections/search/portrait/mw121695/Frederick-Burnaby?LinkID=mp00652&role=sit&rNo=3> (E.T. 29.11.2019)

Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

Ek-8. Henry Fanshawe Tozer

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8450283d/f1.item> (E.T. 25.11.2019)

Ek-9. Paul Müller-Simonis

https://www.federation-de-charite.org/histoire/images%20Hsistoire%20Fede/paul-muller-simonis-2.jpg/image_view_fullscreen (E.T. 27.11.2019)

Ek-10. Isabella Lucy Bird

<https://www.scmp.com/magazines/post-magazine/article/1846990/isabella-bird-victorian-pioneer-who-changed-wests-view-china> (E.T. 30.11.2019)

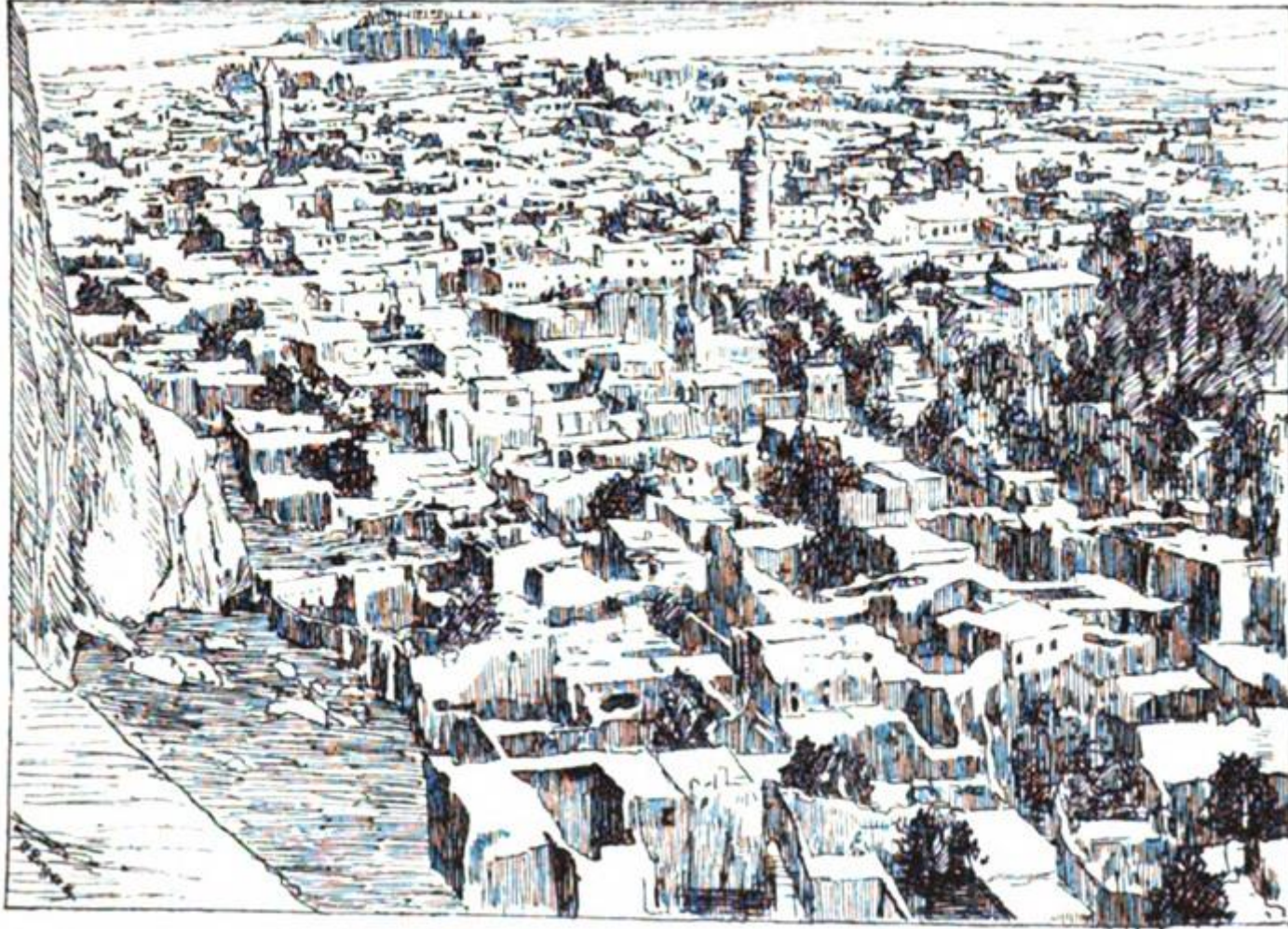

Ek-11. Henry Finnis Blosse Lynch

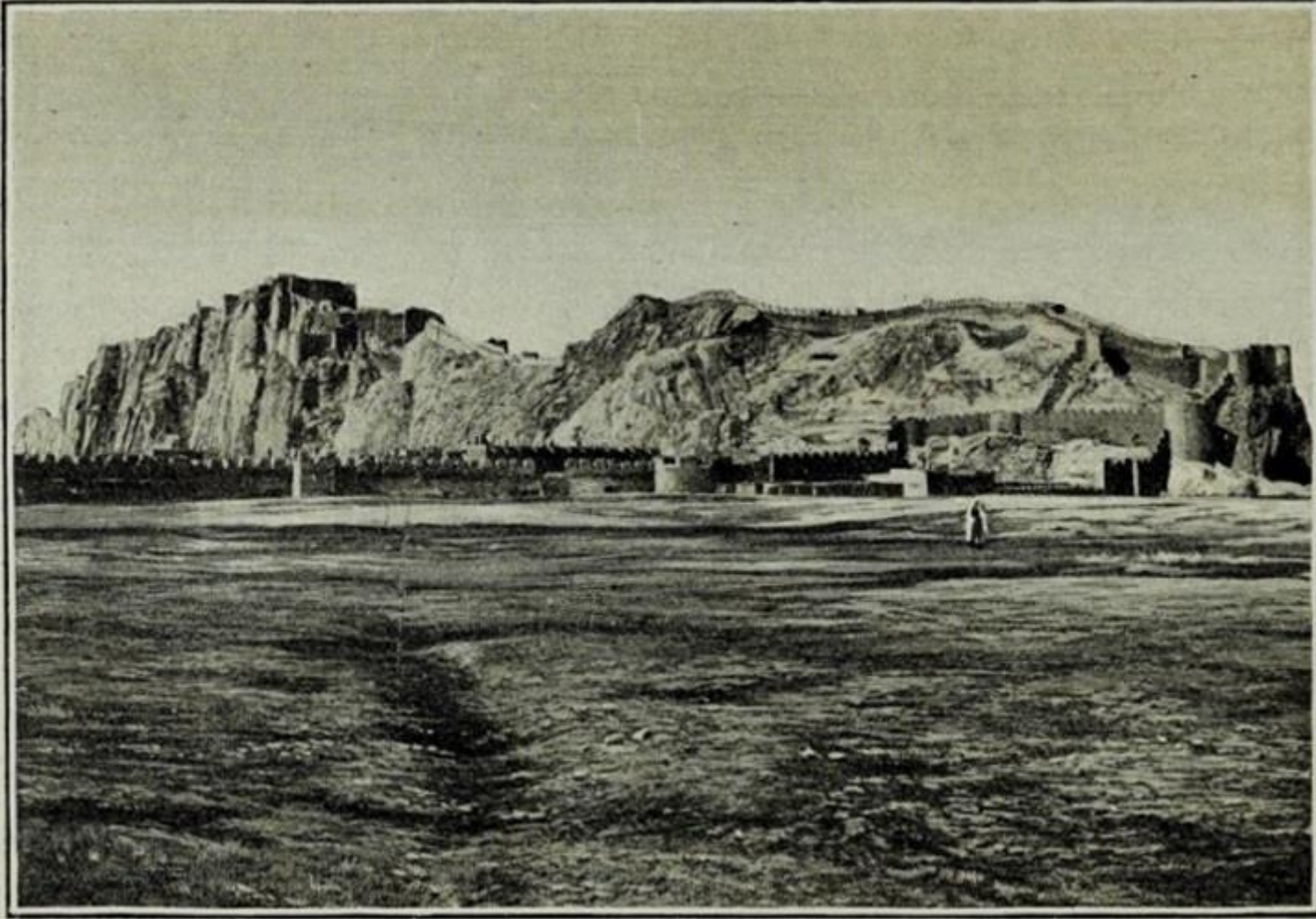
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:H._F._B._Lynch.png (E.T. 27.11.2019)

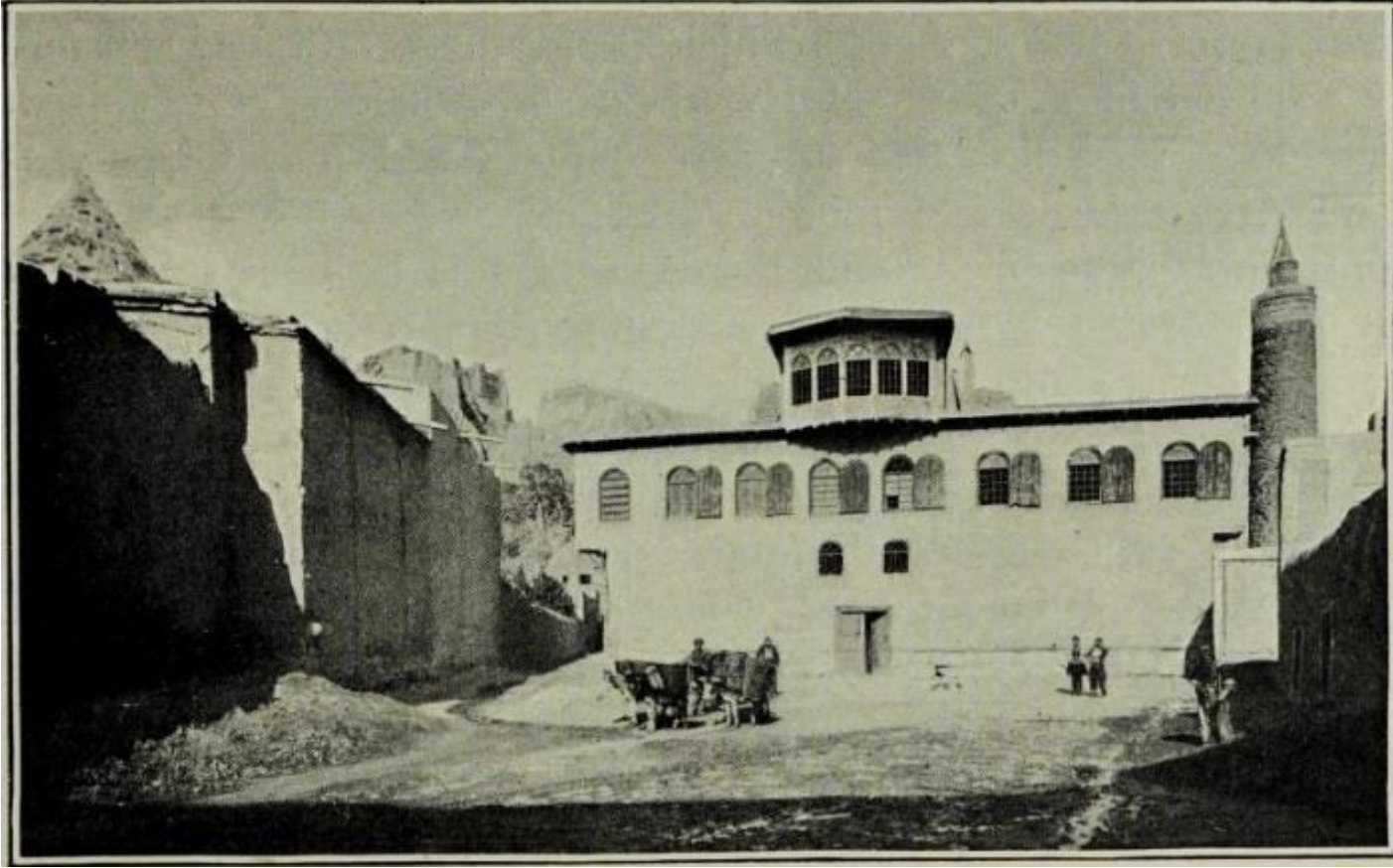
Ek-12. Van Şehri Planı (Charles Texier, *Description de l'Arménie, la Perse*)

Ek-13. Van Kalesi'nden Şehrin Görünümü (Simonis, *Du Caucase au Golfe Persique*, s. 245.)

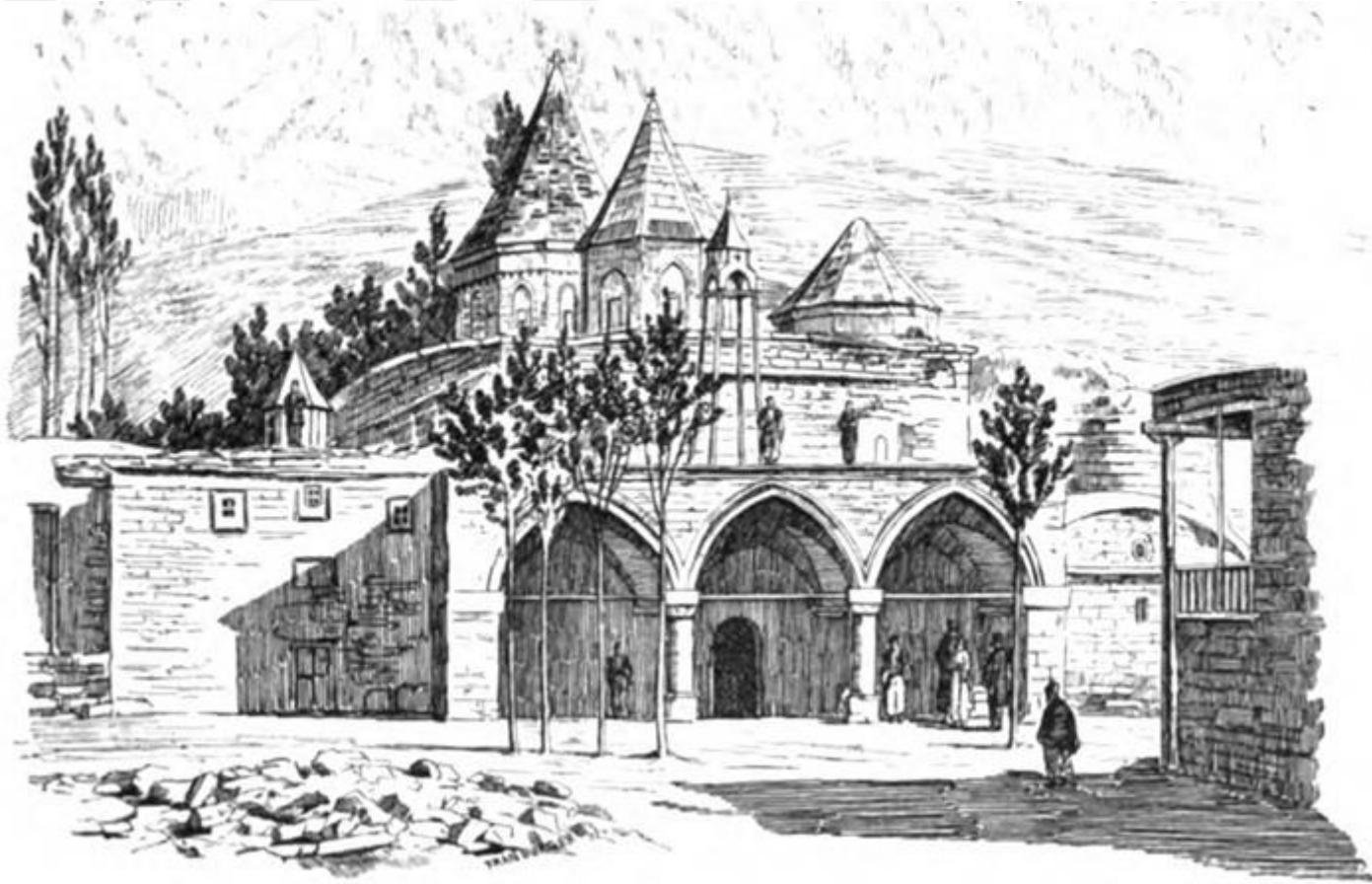

Ek-14. Van Kalesi ve Surlarla Çevrili Şehir (Lynch, *Armenia Travels and Studies*, Vol. II, s. 104)

Ek-15. Ermeni Bir Tüccarın Evi ve Topçuoğlu Camii'nin Minaresi

(Lynch, Armenia Travels and Studies, Vol. II, s. 81.)

Yedi Kilise Manastırı (Simonis, *Du Caucase au Golfe Persique*, s. 267)

Eski Van Evlerinden Biri (Kılıç, 2006 *Kültür ve Turizm*, s. 237.)

